

СВЕДОЧАНСТВА С КРФА И СОЛУНСКОГ ФРОНТА

Голгота и васкрс Србије у Првом светском рату, а посебно епопеја од 1915. до 1918. године, били су непресушна инспирација историчара, уметника, научника разних профила. Сведочанства о једном од најтежих периода у савременој српској историји оставили су и бројни писци, међу њима и непревазиђени Стеван Јаковљевић, који је, прелазећи Албанију, бележио и најбољније успомене будућих јунака „Српске трилогије”. Колико је успомена преживелих учесника и савременика те велике ратне драме остало запретено међу страницама ратних дневника, забележених сећања, личних исповести..., можда се никада неће сазнати, али једно је сигурно, оне су најпоузданији сведоци српских пораза и победа у Великом рату, његових страхота, искушења кроз која су пролазили српски војници у време напуштања отаџбине, у планинским беспућима Црне Горе и Албаније, на острву спаса и острву смрти, на Солунском фронту, Кајмакчалану, Горничеву, Ветернику, Соколу, Добром пољу, Кожуфу, Могленским планинама...

ПИШЕ др Мирјана ЗОРИЋ

Преко Албаније

После херојске одбране Београда, а затим неизбежног губитка престонице и пробоја северног фронта, услед опасности од непријатељског окружења српска војска је, у октобру и новембру 1915. године, била принуђена да одступа дуж моравске долине, ка југу, вешто маневришући по унутрашњим операцијским правцима, пребацујући се постепено с положаја на положај, како би обезбедила време и простор за пристизање савезничке војске из Солуна. С леђа нападане од Бугара, који су пресекали моравско-вардарску комуникацију, увиђајући да савезничка помоћ неће стићи, бескрајне колоне српских војника бориле су се дању „јуришајући на бајонет“, а ноћу опрезно одступале ка Косову.

Средином новембра 1915. године српски краљ, регент, влада, народни посланици, сва српска војска и избеглице слегли су се на Косову пољу. Многи су се тада запитали да ли ће ту, на Косову, пропасти и сто година раније обновљена српска држава, баш као и српско средњовековно царство 1389. године? Уместо капитулације, српска Врховна команда наредила је 25. новембра 1915, у сагласности са владом и регентом, одсту-

пање целокупне војске преко Албаније и Црне Горе, на Јадранско приморје, где се очекивало да ће је прихватити савезници: „Капитулација би била најгоре решење, јер се њоме губи држава... Једини је спас из ове тешке ситуације, повлачење на Јадранско приморје... Убедите све“, стајало је у наредби врховног команданта, „да је ово повлачење државна потреба, спас државе, и да је у овим тешким данима наш спас у истрајности, стрпљењу и крајњем пожртвовању свију нас...“

Француски маршал Жофр овако је описао одступни марш српске војске: „Повлачење наших савезника Срба, у околностима у којима је извршено, по страховтама превазилази све што је историја до сада забележила“.

Рачуна се да је само у току десетак најтежих дана, по киши, цичи зими, снегу и блату, без крова над главом и без хране, у албанским и црногорским гудурама страдало између 60.000 и 80.000 војника и избеглица, као и 15.000 регрута који су се повлачили преко Дебра, у правцу Валоне. Умирање у Скадру једна је од најстрашнијих епизода албанске голготе. Српски војници умирали су на улицама, испред албанских кућа, у логорима

Док су немачки стратежи, верујући да „српска војска више не постоји, већ само њени белни остаци који су се разбегли у дивље албанске и црногорске планине, где ће без хране по овој зими наћи своју смрт”, разматрали могућност да прекину даље операције у Србији, крајем новембра 1915. године отпочела је велика сеоба Срба, друга после оне под Арсенијем Чарнојевићем у 17. веку. Читава држава – краљ и регент, влада, Народна скупштина, Врховна команда, војска, цивили, све кључне установе – упутила се у избеглиштво и неизвесност.

Петру I када је с малобројном пратњом стигао у Валону. Према сведочењу команданта француске Средоземне флоте адмирала Луја Фурнијеа, „није прошао ни један дан а да се нису мењала решења о начину преноса и месту укрцавања” српске војске. Италијани су се и даље енергично супротстављали коришћењу Валоне, макар и као транзитне луке за превоз српске војске, под изговором да су њихови транспортни бродови ангажовани на превозењу аустроугарских заробљеника које су Срби довели у приморје, а ратне бродове нису хтели да дају уз објашњење да се њихове посаде не би инфицирале колером која се наводно појавила међу Србима. За изнурену, промрзлу и оболелу војску на албанској обали отпочела је права агонија.

„Било их је на стотине, на хиљаде, на десетине хиљада... Сви укочени од грчева у неутешно празном сто-

око града где су боравили. Сведоци говоре да је капела у коју су доношени мртви свакодневно била пуна до таванице. Дневно је умирало од 30 до 40 људи.

По изласку српске војске на Јадранско приморје (у првој половини децембра 1915), у Скадар, Љеш и Драч, савезничких бродова није било на видику. Заглављени у албанским мочварама, подно албанских планина, надхват мора и острва спаса, гладни и исцрпљени, војници су, по опису савременика, узалуд упирали погледе ка пучини, али ничега од онога што се од савезника с правом и надом очекивало није било: ни хране, ни одеће, ни оружја и муниције, нити лекарске помоћи, а ни њихових трупа које би војску на умору прихватиле и збринуле. Савезници нису на време одговорили преузетим обавезама, нити су поступили сходно драматичној ситуацији која се пред њиховим очима одвијала.

Крајем децембра 1915. године Италијани су забранили да српска војска пређе реку Шкумбу и приближи се Валони, запретивши чак оружјем. Испољили су крајње непријатељство према старом и болесном краљу

маку (...) жртве најстрашније битке, бијене стиснутих зуба стотину дана и ноћи, битке са својим изнуреним телом стављеним на све могуће муке, битке са блатом и стењем, са колером и гангреном. Имали су исти израз на лицу на којем се читала грозница и глад”, записао је италијански хуманиста Паоло Ђордани (у књизи „За српску војску – једна заборављена прича”) Ратни дописник француског „Журнала” известио је тих дана: „Изнурени војници улазили су у Скадар понаособ, у малим групама, у збијеним одељењима, коњаници и пешадинци измешани, по који одред задржао је војничко држање, али су многобројнији били људи без оружја. Сви су изгледали крајње изнурено, као прави лешеве корачали су са муком, мршави, испијени, суморни, црна лица, угашена погледа. Ниједна жалба није се чула са усана ових људи, ишли су ћутећи шапћући: хлеба, хлеба... То је била једина реч коју су имали снаге да изговоре”. Слична сведочанства оставили су и други очевици. ■

Смрт на обали

Од избијања на албанску обалу до почетка спасоносног транспорта умрло је више од 40.000 Срба (рачуна се да је у просеку дневно умирало 300 војника). Српска војска је на албанској обали изгубила месец дана – месец дана непотребног умирања! Била је то превелика цена савезничке неслоге, нелојалности, неажурности и честих измена планова, коју су платили српски војници.

После голготе преко албанских планина и вишедневног гладовања на обали мора, надљудским напорима стигао је на Крф са свега 27 килограма

Због продора Бугара са истока и Аустроугара са севера, српским војницима запретила је опасност од коначног уништења. Смрт којој су умали, најпре, у својој отаџбини, а затим у албанским и црногорским беспућима, вребала их је сада, уместо спаса, на Албанском приморју. Када је 13. јануара 1916. пао Ловћен, аустроугарским трупама био је отворен пут ка Скадру и Албанији. У таквој ситуацији, српска влада и престолонаследник Александар уздали су се још једино у Русију. Престолонаследник се још 16. децембра 1915. драматичним апелом обратио руском цару Николају II Романову, са молбом да учини

шта може за спас српске војске од „сигурне смрти“: „...Моја војска стоји данас пред најжалоснијим свршетком. С надом и уверењем да ће се на Јадранском приморју снабдети и реорганизовати на миру, уз обећану помоћ савезника, ја сам је превео преко албанских и црногорских планина. Ништа од обећаног што је потребно за издржавање и реорганизацију овде нисмо нашли“.

Тек на ултиматум руског цара Француској и Великој Британији 18. јануара 1916, под претњом да ће Русија раскинути савез са Антантом и склопити сепаратни мир са Немачком уколико се српска војска „одмах не избави из Албаније“, Италијани су дозволили Србима да уђу у Валону, а Француска је послала бродове за транспорт српске војске на острво Крф. У међувремену, од избијања на албанску обалу до почетка транспорта, умрло је више од 40.000 Срба (рачуна се да је у просеку дневно умирало 300 војника). Српска војска је на албанској обали изгубила пуних месец дана – месец дана непотребног умирања! Била је то превелика цена савезничке неслоге, нелојалности, неажурности и честих измена планова, коју су платили српски војници.

Првобитна иницијатива француске владе (од 2. јануара 1916) да се српска војска из албанских лука бродовима превезе у Бизерту, резултирала је и првим транспортом од око 9.000 људи који је из драчке луке 6. јануара кренуо на далеки пут. У њему су углавном били ратни заробљеници, теже оболели и део регрута, док је главнина војске тек очекивала евакуацију. Чињеница да је до далеких дестинација у Тунису, удаљених 600 миља од албанских лука, у једном конвоју могло да се превезе снега око 2.000 људи и да би за превоз читаве српске војске и избеглица било потребно најмање пет до шест месеци, натерала је савезнике да размишљају о другачијем решењу.

У међувремену, у Паризу и Лондону примљен је демарш руског цара Николаја II у коме се захтевало да „треба хитно спасти јуначку војску која ће, у то не сумњам, касније представљати велику помоћ у остваривању општег циља“. После ултимативног захтева упућеног председнику Поенкареу и краљу Џорџу V, француска влада тражила је од владе у Риму да се безусловно солидарише у пружању помоћи Србима. Схватајући озбиљност руске интервенције, француска влада презела је на себе иницијативу у спасавању српске војске, одлучивши (5. јануара 1916) да, не консултујући Енглезе и Италијане, војно запоседне Крф и на том грчком острву, удаљеном свега 60 миља од албанске обале, смести сву српску војску, како би се на њему опоравила и реорганизовала. Крф је одговарао и српској влади, која је желела (и инсистирала) да њени војници буду смештени што ближе својој отаџбини.

Када су трупе француских колонијалних области заузеле острво средином јануара, Британци и Италијани желели су, бар симболично, да на њему обезбеде и сопствено присуство. Британци су на Крф послали

око 200 људи из састава њихове Јадранске мисије, а Италијани 50 карабињера. Због протеста грчке владе, која је у томе видела кршење неутралности своје земље, савезници су изјавили да је Крф поседнут привремено и обећали грчким цивилним властима да ће на острву функционисати несметано.

Због уласка аустроугарских трупа у Цетиње и капитулације Црне Горе (21. јануара), те чињенице да су бугарске трупе стигле близу Елбасана, процењено је да луке у Медови и Драчу више нису биле безбедне за даљи транспорт српске војске. Зато су јој савезници наложили нови покрет – у правцу Валоне, која је била удаљена 150–200 километара од Драча и Медове. Тај покрет дуж албанске обале, познат и као „марш смрти“, преко тешког, мочварног и маларичног терена, под кишом и ветровима, трајао је од 19. до 28. јануара. Страдању се није назирао крај. Тачан број страдалих војника и цивила на том путу није утврђен, али се верује да их је било више од десетак хиљада.

Тек у Валони савезници су 28. јануара отпочели опсежну акцију евакуације српске војске и цивила, која је

трајала до 19. фебруара 1916. године. Први савезнички брод са српским војницима упловио је у Гувију, луку удаљену неколико километара северно од града Крфа, већ 18. јануара. До 21. фебруара евакуисано је више од 150.000 људи на „острво спаса“, како су Срби прозвали Крф. Постоји, додуше, више података о томе колико је војника превезено са обала Албаније. Један од најверодостојнијих је онај којим је располагала француска специјална мисија генерала Пијара де Мондезира, која је руководила превозом и податке прикупљала на лицу места. На основу њених података произилази да су се са обала Албаније током евакуације од 7. јануара (рачунајући и контингент који је 6. јануара кренуо ка Тунису) до 19. фебруара искрцала укупно 154.454 војника. Од тога, на Крф је превезено око 138.690 људи, у Бизерту 10.763 војника, на Корзику 3.000, а у Француску 2.000. Наведеном броју треба додати и део трупа (одред пуковника Васића) који се кроз Македонију пробио у Солун – 3.631 војник.

Главни терет масовне и ризичне операције спасавања Срба са албанских обала поднела је италијанска ратна флота. На Крфу су их сачекале савезничке војне и медицинске мисије које су организовале лечење српских војника, снабделе их храном, санитетском опремом и материјалом, новим оружјем и униформама, реорганизовале њихов санитет и јединице. Француска држава прихватила је највећи број српских избеглица и школовала највише српске деце. Њена ратна флота пребацила је у пролеће 1916. године српску војску са Крфа на Солунски фронт. ■

Страдање српског војника

Првих неколико дана, када је страдање било највеће, није вођена прецизна евиденција о жртвама. Каснији извештаји говорили су да је умирало неколико стотина војника дневно. Сахрањивани су у почетку у плитким каменим гробницама на обали острва (тако је на Виду настало прво гробље са 1.200 умрлих војника), а када више није било могуће сахрањивање на Виду, тела су слагана и полагана из барки француског санитетског брода у дубине Јонског мора.

Вест да ће острво бити стављено под протекторат и да ће на њему бити искрцано 150.000 људи, од који су многи били са инфективним и другим болестима, морала је изазвати код Крфљана велику бригу. У то време на целом острву било је око 100.000 становника, који су стрепели шта им се све може десити у таквим условима. Међутим, својим понашањем Срби су врло брзо стекли поверење домаћина. У листу „Нова Грчка“ новинар Костас Пасјанис дочекао је војводу Радомира Путника речима: „Добро дошао на острво хомерске принцезе, уморна старино, војсковођо војничког народа који није поклекао пред варварским налетом. Ово наше зелено острво – понос Средоземља и данас сања о традиционалном грчком гостопримству. Добро дошао, странче, на острво хомерске принцезе. Њен некада блистави осмех, пун лепоте и нежности, улио је наду у чемерну душу напаћеног бродоломника Итаке (Одисеја). И он је, слично теби, као старица седих власи, уморан од дугогодишњих жртвоносних битака, прешао узбуркано море да би овде нашао уточиште. И он је, као и ти, у чежњи за изгубљеном отаџбином, као искусни вођа мале Итаке многе године пропатио на туђим морским обалама, лутајући по туђим земљама. Добро дошао ста-

рино, уморни предводниче храброга народа, на острво хомерске принцезе чији невини, девичански осмех живи у предању грчког гостопримства. Немој рећи да су варварски народи заувек покорили вашу храбру земљу. Немој рећи да немате речи обећања за срећу. Да су вас обманули. Да вас не воле. Да немате пријатеља. Нико не може сам да живи у жижи бесконачних светова. Нико не може да живи на врху неког капитола. Нико још не би могао да живи у неком маштовитом крају земље који би био довољан само да тамо смести свој гроб (...)

И поред овако исказане добродошлице, војвода Путник није дуго уживао гостопримство Крфљана. Искрпљен болешћу, упућен је убрзо на лечење у Ницу, где је 17. маја 1917. умро. Чувени италијански дипломата гроф Карло Сфорца једном приликом је забележио: „Од свих туђинаца који су се измењали на Крфу, најживље симпатије стекли су Срби, и то са више разлога: у првом реду зато што су српски чиновници и официри који су становали у вароши сматрали као најхитнију дужност да потроше сав свој новац чим га приме, немајући никаквог смисла за штедљивост Италијана или Француза, код којих је тај смисао још више развијен; што су српски војници, растурени по многобројним малим логорима на

острву, увек веома поштовали жене крфског становништва, док су Италијани и Французи понекад постајали хероји из Бокачових прича. А нарочито су Срби били омиљени што ни један од њих није желео да остане ту, што је сваки од њих жудео за својом грудом земље у Шумадији, за својом кућицом у Београду или Нишу."

Први сусрет српске војске са острвом донео је, уместо спаса, кулминацију страдања. У свом ратном дневнику др Синиша Ђаја, после рата универзитетски професор у Београду, записаће 30. јануара 1916. године: "...Ослободио сам се ужасне Албаније, дошао сам на мирно и питомо острво Крф, где тек сада осећам страشان умор, малксалост, тугу и тежак бол. Тек сада јасно гледам све оне лешеве крај угашених ватри, брује ми у ушима изнемогли гласови оних који су хлеба и спаса тражили, тек сада видим тешке и мучне покрете болесника који су крај друмова, у блату, умирали..."

Исцрпљени војници, након искрцавања, били би постројени на малом острву Лазарет (између Гувије и Вида), након чега су савезнички санитарски официри најпре вршили тријажу. Пошто би сви прошли поступак дезинфекције, формалинског купања и запрашивања, издвајани су у две велике групе. У једној су се налазили пацијенти заражени инфективним болестима, који су остајали на Лазарету, у Инфективној болници, док су витално угрожени евакуисани на Видо, тада каменито „острво змија“ како су га звали Крфљани. Ту је формирана највећа пољска болница. Састојала се од низа барака и импровизованих шатора. За најтеже и најмлађе пацијенте, међу којима је највише било оних који су препешачили пут између Драча и Валоне, прве импровизоване пољске болнице поставили су Французи. Осим на Ви-

Милутин Бојић

ду, француска санитарска мисија организовала је за војнике болничке центре у Гувији и у Мораитици, док је за официре адаптиран дворца Ахилеон. Енглеска војна мисија формирала је општу болницу у Гувији, док је половином маја 1916. године стигла и руска санитарска мисија. Јутарњи рапорт лекара на острву Виду првих недеља обично би гласио: „Стање болесника на острву Виду редовно, ново нема ништа. Умрло је и сахрањено у морској пучини толико и толико..." Забележене су и речи француског војног лекара упућене на смрт болесним младићима: „Оздравите синови Србије, цела вас Француска моли! Ваше мајке и сестре пале кандила у завичају и моле се за ваше здравље. Вашта деца вас чекају..."

Првих неколико дана, када је страдање било највеће, није вођена прецизна евиденција о жртвама. Каснији извештаји говорили су да је умрло неколико стотина војника дневно. Сахрањивани су у почетку у плитким каменим гробницама на обали острва (тако је на Виду настало прво гробље са 1.200 умрлих војника), а када више није било могуће сахрањивање на Виду, тела су слагана и полагаана из барки француског санитарског брода у дубине Јонског мора. Тим поводом, гледајући како тону тела српских војника, потпоручник Драгослав П. Ђорђевић записаће касније у свом ратном дневнику: „Јадни српски народе, где ли све неће остављати своје кости твоја намучена деца?"

Највећа српска гробница изван Србије добила је истовремено и свој поетски споменик. Изградио га је тада тек 24-годишњи песник Милутин Бојић који је, и сам скрхан преласком Албаније, са крфске обале гледао како бродови односе беживотна тела српских младића. Његова поема „Плава гробница“ остала је до данас нај-

верљивије сведочанство о трагедији српске младости. Само годину дана касније Милутина Бојића стигао је усуд генерације којој је припадао. У једној солунској кафани, већ и сам скрхан болешћу, слушао је зачуђен како „Плаву гробницу“, управо објављену у „Српским новинама“, рецитије глумца Воја Јовановић. Умро је и сахрањен уз највеће почасти 1917. на српском војничком гробљу на Зејтинлику. ■

Меморијал на острву Видо

Чудесан опоравак

Неизбрисиви траг о боравку Срба на Крфу представљају речи које су се задржале у говору локалног становништва. И данас се на овом острву могу чути српске речи „хлеб”, „кућа”, „глава”, „добро”, „тата”...

Вакцинација против тифуса у Солуну 1917. године

Рано пролеће и блага острвска клима донели су чудесан опоравак српске војске. Медицински надзор, адекватна исхрана, нове униформе и оружје добијено од савезника вратили су морал војсци. Повратак морала пратио је и физички опоравак. Становници острва дивили су се вољи са којом су вежбали војници. Напорне војничке вежбе и јачање тела потискивали су сећање на патње. Нигде логори српске војске током рата нису били тако уређени као на Крфу. На просторима међу маслињацима подигнути су шатори који су украшени цвећем и зеленилом. Ситним шљунком и камењем различитих нијанси исписани су називи јединица и обележја српске војске и државе. Уређење башти српске војнике подсећало је на завичај. Њихови логори подсећали су на фантастичне дворце изграђене на песковитој морској обали. Они су претежно формиран на источној обали острва, северно и јужно од града Крфа, у коме је било седиште Врховне команде. За све време боравка српских војника на Крфу савезничкој управи није пријављен ниједан прекршај, ниједна крађа, није забележен ниједан инцидент.

И за највеће оптимисте била је зачуђујућа брзина којом се опорављала српска војска на Крфу, која је до јуче изгледала као „гомила изгубљених јадника”. У споменама на те дане Божидар Ђермановић записао је: „Рекао би човек право благостање. Море се распротрло, очи се отвориле, а тело и душа расплинули. Нека благодет синула и на нас. Сви се трудимо да слушамо, само да се нешто не поквари од ове доброте која нас окружује...” На конференцији представника француске и британске владе од 8. до 10. фебруара 1916. постигнут је споразум око снабдевања и реорганизације српске војске на Крфу, под руководством француске војне мисије генерала Мондезира, при чему је договорено да трошкове набавке намирница, опреме и осталог материјала две владе носе солидарно. Захваљујући ангажовању двеју војних мисија (француске и британске) и осталих савезничких служби, нарочито медицинских мисија, створени су услови за бржи опоравак и успешну реорганизацију српске војске.

Од посебног значаја било је уредно снабдевање санитарским материјалом, лековима и опремом. Уређене су бројне пољске болнице, зидани објекти претварани у болнице, повећавао се број савезничких санитарских екипа. После месец дана сви српски пукови имали су своје болнице под шаторима са 30–40 кревета, док је свака дивизија била опремљена амбулантом која је могла да збрине 500–600 људи. Дворац аустроугарске царице Елизабете (Сиси), Ахилеон, претворен је у болницу за официре. Резултати савезничких санитарских мисија у лечењу и опоравку српских војника били су импресивни. Када су крајем фебруара и почетком марта кишни период сменили топли сунчани дани јонског пролећа, војници су живнули, лица су им се разведрила, све чешће су се испод шатора, по улицама и крчмама главног града (Кефа) могли чути весели жамор, пошалице, свирка и песма. Организовани су и различити облици културних и забавних активности, нарочито игранке и позоришне представе. Почеле су се штампати и новине на српском језику.

Енглеска лекарка Изабел Хантон забележила је: „Чим се Србин опорави, он пева и игра. То је било у његовој природи, саставни део његовог живота, као што је била природна ствар обрађивати земљу. Њихова

омиљена песма била је 'Тамо далеко'. Песма говори како су напустили кућу и земљу, изражава чежњу за кућом. Неке од нас жена певале смо заједно са војницима и кроз песму заводеле тај лепа језик". А Милунка Савић, српска „Јованка Орлеанка“, како су је звали Французи, сведочила је: „Ми смо певали кад нам је било најтеже. Певали смо кад су нас француске лађе пребацивале на Крф, а били смо живи лешеве. Француски морнари и официри плакали су слушајући нас и говорили: 'Какав диван народ!' Певали смо кад смо умиралаи на острву Виду, певали смо кад смо гинули на Солунском фронту. Кад бисмо у рововима запевали, Бугари би престајали да пуцају..." Уз песму је била неизбежна и игра. По логорима су се развијала мачванско, колубарско и друга кола која су носила имена завичаја и чувених битака. У кола су радо улазили и странци. Крфљани су Србе запамтили као народ који пева. Стихови неких српских песама певали су се дуго после рата на Крфу.

Бројне везе остварене су за време боравка Срба на Крфу. Многи српски официри и војници оженили су се Крфљанкама, међу њима и будући министар спољних послова у Краљевини Југославији Александар Цинцар Марковић. Регент Александар и други српски официри били су кумови на крштењу многобројној крфској деци. Ипак, најверљивији траг о боравку Срба на Крфу су речи које су се задржале у говору локалног становништва. И данас се на овом острву могу чути српске речи „хлеб“, „кућа“, „глава“, „добро“, „тата“...

Ни др Синиша Ђаја, после рата знаменити научник, није могао да сакрије емоције које избијају из његовог ратног дневника, написаног од сакупљених писам са фронта које је упућивао најближима. Тако је, 30. марта 1916, др Ђаја забележио: „Војници су нам добри и послушни. Оденули смо их и обули и сада сасвим друкчије изгледају. Не умем ти рећи колико су дивни, осећајни и величанствени ови наши прости сељаци. Сви су претрпели неописиве муке, сви су се једва истргли из канци смрти, сви би требало да буду сурови, окорели, неосетљиви, другим речима, тврђи од камена – а они су, међутим, пуни нежности и љубави да им се са неколико дирљивих речи могу изазвати сузе у очима. И пре сам их волео, а сад их још више волим, јер видим да ништа није било у стању да у њима сломи превелику љубав према кући и својима. Ја ценим ово, јер сам уверен да је само ова љубав када да истрошеним организмима да потребну силу да се поново баци на неприја-

теља и да га победи. Много бих ја могао писати о нашем војнику, који је тек сада испољио своје велике особине. Далеко би ме одвело кад би се и у појединостима упуштао, па ни тада се не би могла разумети ни увидети сва величина његове душе. Са тим војницима треба живети, морају се са њима прећи све тешкоће, па их онда тек сасвим разумети и упознати”.

Купљен је један грчки бродић и назван „Србија“ на коме се вијорила велика српска застава, иако то није било у складу са међународним поморским правом, јер

Србија није била поморска земља. Ипак, савезници су прихватили објашњење да застава која је поносно клизила пучином Јонског мора подиже морал српским војницима. На „Србији“, пише Љубомир Сарамандић кустос Српске куће на Крфу, тискали су се заједно генерали, официри и војници, чин и положај на броду нису били од важности. Често се са „Србије“ чула песма „Тамо далеко“, певала се у кафанама, логорима, болницама, на броду „Србија“... Једнако као Срби, прихватили су је и Грци, Французи, Енглези, Италијани, Мароканци, Сенегалци... Они који нису разумевали речи, слутили су да се иза те мелодије може крити само жал за напуштеном отаџбином, породицом, огњиштем... Зато су је препевали на своје језике.

Занимљива је била и прослава Ускрса 1916. године међу српским војницима, коју је описао канадски свештеник доктор Бојд, а податке о томе оставио нам Љубомир Сарамандић из Српске куће на Крфу: „Била је сва војска постројена у паради поред мора. У том дојуха у касу регент Александар, стаде пред војску и узвикне: – Христос воскресе браћо! И сва војска громогласно одговори: – Ваистину воскресе! Јединствен пример какав у свету нисам видео, да један владар као неки апостол објављује својој војсци да је Христос васкрсао, а да сва војска потврђује речи свог владара”. Вероватно је тог тренутка реч „васкрс“ у колективној свести српског народа добила двоструко значење, са једне стране, највећи хришћански празник васкрсења Христовог, а са друге, васкрс српске државе и војске на острву Крфу. ■

Реорганизација војске

До средине априла 1916. године српска војска на Крфу се опоравила, завршена је њена формацијска реорганизација (по француском плану и уз помоћ француског генерала Пијарон де Монлезира), прошла обуку и снабљена је новим наоружањем и опремом, добијеним од савезника. Војници су обукли плаву униформу, идентичну униформи француске армије, а поред традиционалне шајкаче, добили су и шлем с угравираним грбом Краљевине Србије. После губитка готово три четвртине људства у оперативној војсци (око 420.000 војника и официра) током борбених дејстава у Србији у јесен 1915, повлачења преко Албаније и Црне Горе и на албанском приморју, српска Врховна команда била је принуђена на такав корак.

Према новој формацији српска војска подељена је у три армије, са по две пешадијске дивизије. Дивизије првог и другог позива спојене су у једну, а од људства ранијих 13 пешадијских, формирано је шест нових дивизија, које су задржале називе својих дивизијских области. По бројном стању и ватреној моћи српске армије одговарале су француским корпусима. Прву армију (до августа 1916. под командом пуковника Милоша Васића, а затим војводе Живојина Мишића) чиниле су Моравска и Вардарска дивизија, Другу (командант војвода Степа Степановић) Шумадијска и Тимочка, док су у састав Треће армије

(генерала Павла Јуришића Штурма) ушле Дринска и Дунавска дивизија. Коњичка дивизија потчињена је Врховној команди. Врховни командант српске војске био је регент Александар Карађорђевић, а начелник штаба Врховне команде генерал Петар Бојовић. Српској војсци на Халкидикију придружили су се и Добровољачки одред под командом потпуковника Војина Поповића – Војводе Вука (око 2.250 људи), Први комбиновани пук и опорављени реконвалесценти из Бизерте, тако да је крајем маја 1916. године у њеном саставу на Солунском фронту било око 147.000 људи, рачунајући и 23.000 оних који су чинили позадинско особље.

После опоравка и реорганизације српске војске на Крфу уследило је њено пребацивање на Солунски фронт. У пролеће 1916. године Французи су већ почели да планирају њену даљу употребу. На конференцији савезничких шефова влада и генералштабова у Паризу, 27. и 28. марта 1916, они су, уз руску помоћ, издејствовали да савезници остану на Балкану, а новом (Солунском) фронту наменили су дефанзивну улогу – везивања непријатељских јединица на балканском ратишту, како би тиме ослабили немачки притисак на Западном фронту. Наиме, фебруара 1916. године код Вердена отпочела је велика немачка офанзива која је имала за циљ да се савезницима нанесу ненадокнадиви губици, коначно сломи њихов отпор и на тај начин пронађе решење за излазак из рата, који би се окончао немачком победом. Битка код Вердена и савезничка офанзива на Соми испуниле су читаву 1916, најтежу годину на Западном фронту, која је „прогутала“ огромне војне ефективе са обе стране. У таквој ситуацији додатно је порастао значај Солунског фронта за савезнике, посебно Французе. Српски војници су, опет, нестрпљиво ишчекивали да буду што ближе својој отаџбини и учествују у њеном ослобођењу.

Војник Божидар Миладиновић сећао се дана када се вратио на Крф после лечења у Бизерти: „На Крфу, кад

смо се ојачани вратили из Бизерте, гледао сам један дефиле наших војника. Нисам могао да поверујем да су то они који су се онако јадно, голи и боси, вукли кроз врлети и касније у прихватиштима. Сад су то били прави војници, усправни, сигурног корака, блиставог оружја. Ту је била и наша војна музика. Музика?! Ко је то могао да очекује, ко се томе надао кад се говорило да наша војска више не постоји, да је сломљена, уништена, да постоје само неки `бедни остаци` који лутају без наде за спас. Ту сам први пут видео неке генерале: седели су у првом реду заједно са француским, грчким, енглеским и италијанским официрима. Тај моменат носим у срцу и никад нећу моћи да га заборавим. Вратила ми се вера у победу, у скори повратак у домовину. Тада сам помислио да је ова војска неуништива. Срце ми је заиграло од радости и сузе су ми наврле. Људи око мене били су раздрагани, весели, смејали су се. Неки су ме гледали с чуђењем: откуда да у овоме тренутку, кад се мери снага и лепота ових младића један њихов саборац плаче?! А ја сам плакао од радости, од онога што сам видео, био сам срећан, сигуран да више нико неће моћи да нас задржи кад кренемо у домовину”.

Укрцавање у француске бродове почело је 13. априла 1916. и трајало све до 21. маја исте године. „Српске новине” које су излазиле на Крфу известиле су 16. маја о испраћају српских војника: „Крфљани и Крфљанке маја 1916. године плакали су и благосиљали српске војнике: ‘Кале ора, стратиоте сервикос (У добар час, српски војници). Нека вас Бог поживи, добри Срби, и увек помогне вама и вашој војсци да се вратите својим кућама и породицама, које вас тако жељно очекују. И данас и увек ми ћемо се за вас молити Богу као једнаки хришћани са вама”.

А грчки новинар М. Ландис испратио је српску војску овим речима: „Идите, децо! Ето, тим изразом наши славни преци су се опраштали од своје јуначке деце кад би ови полазили у славу. И тај израз више него

ма где, доликује да се упуте вама – племенита децо храбре и славне Србије. Идите, децо! Цео Крф вас обожава и прати на пут ка срећи ваше домовине!”

„Крфски залив”, записао је у свом ратном дневнику медицинар Светислав Сп. Барјактаревић, „био је препун савезничких ратних бродова, углавном француских, и то од крстарица до торпиљера. Наспрам брода на који смо се укрцали налазила се једна велика француска крстарица, а испред и иза ње били су још неки већи ратни бродови. Млађи официри, обвезници чиновничког реда и ми, медицинари, смештени смо у другу класу, где је главну реч водио резервни инжињеријски капетан Милош Радојловић, познати Београђанин и велики љубитељ спорта.

На палуби брода Радојловић је пронашао неки барјак, не сећам се више да ли је био српски или француски, окренуо се према француској крстарици и наједном, машући стално тим барјаком, из свег гласа повикао: ‘Vive la France!’ Тај узвик смо прихватили и ми остали и поновили га. На дотле потпуно мирној, наизглед безљудској крстарици почеше да се отварају округли прозори и да се појављују француски морнари са заставицама. На слободним деловима палубе крстарице појавише се официри и морнари, такође са заставицама већим и мањим. Машући њима они су узвикивали: ‘Vive la Sebie!’ То се исто поновило и на осталим бродовима”.

Савезници су за ту велику, сложену и опасну операцију ангажовали 45 транспортних бродова које су обезбеђивали бројна ратна пловила и подморнице. Транспорт је обављен у најбољем реду, без губитака, у периоду од 14. априла до 30. маја 1916. године. На Крфу је, поред службеника који су радили у државној управи, остало још око 800 официра и 8.000 болесника на лечењу. ■

Интерес савезника за Балкан

Ставови међу савезницима, када је реч о успостављању Солунског фронта, од самог почетка нису били јединствени. Велике разлике постојале су не само по питању образовања Солунског фронта, већ и његовог одржавања. Француска и британска влада нису имале усаглашено виђење ни око ангажовања сопствених снага на Балкану. Британци нису крили жељу да се на сваки начин ослободе обавеза на балканском ратишту.

Занимање савезника за балканско ратиште отпочело је већ у јесен 1914. и почетком 1915. године, када се на западном и источном ратишту са маневарског прешло на позиционо ратовање. Тада су се у појединим савезничким круговима појавили предлози да се у Србију, преко Солуна, пошаље неколико корпуса савезничке војске, како би се у садејству са српском војском, која је иза себе имала три сјајне победе, предузео непосредни удар преко незаштићене Панонске низије у јужни бок Централних сила на Источном фронту (на Карпатима). У координацији са руским армијама, које би истовремено отпочеле офанзиву преко Карпата, ка Будимпешти и Бечу, овакав удар могао је имати, како се процењивало, велики утицај на бржи завршетак рата.

Ипак, држећи се круто ставова да се једино на Западном фронту може извојевати одлучујућа битка у рату, генералштабови Француске и Велике Британије сматрали су да би војна кампања на Балкану, као споредном ратишту, значила непотребно расипање снага, па су је као такву одбацили. Томе су свакако „кумовали“ и политички разлози, у виду супротстављених интереса сила Антанте на овом полуострву, територијалних претензије Италије на источној обали Јадрана, као и свежих сећања на последње ратно сучељавање балканских држава (1913), које није остављало простора било каквом споразуму међу њима. Истовремено, дипломатија савезничких држава улагала је велике напоре да се, после Италије, придобију Румунија, Бугарска, Грчка и Турска у савез са Антантом, како би се њиховим снагама надоместило одсуство савезничких трупа на балканском ратишту или спречио њихов прелазак у непријатељски табор. Наравно, улог су биле туђе, углавном српске територије. Случај са Бугарском је најочигледнији.

Улазак Турске у савез са Централним силама (октобра 1914. године) натерао је западне савезнике да предузму комбиновану поморско-копнену десантну

операцију у Дарданелима и на Галипољу, како би овладали овим мореузом и полуострвом, заузели Цариград и избацили Турску из рата. Крајњи циљ био је успостављање поморске везе са савезничком Русијом и њено снабдевање житом и нафтом. Операција је трајала од 19. фебруара 1915. до 9. јануара 1916. година, а окончала се тешким поразом савезника и евакуацијом њихових десеткованих трупа у Солун.

На другој страни, успешна немачка летња офанзива против Русије на Источном фронту 1915. године охрабрила је Бугарску да приступи Централним силама, што ће знатно променити стратегијску ситуацију на Балкану, на штету Антанте. После победе на Источном фронту немачка Врховна команда окренула се Балкану и предузимању офанзиве против Србије октобра 1915. године, у намери да овлада њеном територијом и преко Србије и Бугарске успостави железничку везу са Цариградом. Њеном стратешки важном савезнику на Босфору, после исцрпљујуће победе у Галипољској операцији, материјална помоћ била је више него потребна. На политичком плану, 1915. годину обележили су и покушаји Немачке да приволи Србију на склапање сепаратног мира, а 1916. Француска и Велика Британија водиле су вишемесечне преговоре о сепаратном миру са Аустријом, који ће се наставити и током 1917. године.

Пре офанзиве Централних сила у јесен 1915. године српска влада тражила је дозволу од сила Антанте да својом војском предузме превентивну офанзиву против Бугарске и неутралише њене снаге које су се концентрисале према источној граници Србије. Међутим, савезничке владе, иако су располагале доказима да се

Цар Николај Други и краљ Џорџ Пети

Бугарска определила да уђе у рат на страни непријатеља, нису прихватиле никакву војну провокацију на њен рачун, чак су вршиле страховит притисак на Србију да пристане на територијалне уступке у Македонији у корист Бугарске. Та мучна и трагична „дипломатска“ игра око трговања српским територијама прекинута је 22. септембра 1915, када је објављен указ краља Фердинанда о мобилизацији бугарске војске и уласку Бугарске у рат на страни Централних сила.

У тим околностима Србија се у јесен 1915. године суочила са здруженом офанзивом Макензенове групације, коју су чиниле немачке, аустроугарске и бугарске снаге (око 800.000 војника), али и неодлучношћу и спорошћу западних савезника да својим снагама које су евакуисали са Галипоља у солунско залеђе пруже српској војсци ефикасну помоћ, како би избегла слом и егзодус који ће читаву државу одвести у избеглиштво. Од 5. октобра до 10. новембра са Галипоља и Дарданела у Солун је евакуисано 65.000 француских и 85.000 британских војника, под именом Источна војска и командом француског генерала Мориса Сараја. Ово су биле прве снаге на Балкану којима су савезници располагали, у време када су (крајем 1915. године) одлучивали о формирању новог (Солунског) фронта.

Крајем новембра 1915. године немачка Врховна команда била је уверена да је српска војска у оперативно-стратегијском смислу уништена, због чега је обуставила њено даље гоњење, а запоседањем моравско-нишавске комуникације сматрала је да је постигнут основни циљ офанзиве против Србије. За Немачку је Балкан био само мост према другим великим циљевицама, док је за Аустроугарску то био крајњи и најважнији циљ. Немачка дипломатија припремила је аустроугарско-бугарски споразум о подели окупиране Србије, задржавајући за себе управу над главним српским железницама и експлоатацију рудника. Немци су свој став о прекиду операција на Балкану образлагали тврдњом да ће задржавање дивизија Антанте код Солуна бити само од користи за Централне силе, јер ће се оне тиме налазити удаљене од главних ратишта и уједно ће држати мобилном бугарске снаге које нису биле припремљене за употребу на другим фронтима. Избијањем на грчку границу 12. децембра 1915, бугарске и немачке снаге успоставиће борбени додир са снагама Антанте које су на линију будућег фронта пребачене из солунског залеђа. Обуздавајући амбиције Аустроугарске

и Бугарске (да се нападну савезничке снаге у Солуну и униште) и штитећи неутралност Грчке (како се не би компромитовао положај грчког краља Константина који је био наклоњен Немцима), Немачка је на тај начин спречила да акција на Балкану буде доведена до краја. Последице тог чина сносиће 1918. године.

Ставови међу савезницима, када је реч о успостављању Солунског фронта, од самог почетка нису били јединствени. Велике разлике постојале су не само по питању образовања Солунског фронта, већ и његовог одржавања. Француска и британска влада нису имале усаглашено виђење ни око ангажовања сопствених снага на Балкану. Британци нису крили жељу да се на сваки начин ослободе обавеза на балканском ратишту. Начелник империјалног генералштаба Кичинер противио се оснивању Солунског фронта и залагао да се Солун препусти Немцима. Док су Русија и Француска сматрале да постоји стратегијско оправдање за успостављање фронта на македонским планинама, Енглези су упорно инсистирали на јачању Западног фронта, који је по њима имао пресудни значај за исход рата.

Док је трајало повлачење српске војске преко Албаније и Црне Горе, савезници су неадекватно ценили ситуацију на Балкану и споро су реаговали. На конференцији савезничких генералштабова од 5. до 7. децембра 1915. у Шантијеу, Французи су признали да су велики савезници одговорни за пораз Србије до којег је дошло због њихове „неодлучности и задоцњења у извршавању потребних мера“. Савезници се нису слагали ни по питању прихвата српске војске на Приморју. До половине јануара 1916. године Велика Британија блокирала је сваку акцију Француске која је имала за циљ да се српска војска пребаци из Албаније на територију северне Африке или Грчке. Италија је Србију видела као конкурента на Јадрану, због чега је била против већег ангажовања српске војске, па и помоћи која јој је била неопходна. Италијани су задржавали чак и храну коју су Велика Британија и Француска упућивале српској војсци док је боравила на албанском приморју.

Преокрет је наступио када је Британски ратни савет 21. јануара 1916. донео одлуку да се регулишу односи са Грчком, убрза пребацивање и смештај српских трупа на Крфу, убеди Италија да упути одређене снаге у Солун и, што је најважније, да се у Солуну задрже енглеске „експедиционе трупе“. На другој страни, бри-

танска влада је месец дана касније, 22. фебруара 1916, саопштила да неће одобрити предузимање офанзиве на Балкану, чак и ако би се обезбедила сарадња Грчке и Румуније. У свом меморандуму из краја априла 1916. године то је и потврдила, оштро осуђујући „чак и ограничена офанзивна дејства (на Балкану), јер би било немогуће ограничити те операције кад би се једном прешла грчка граница“. Штавише, у меморандуму је стајало да се на Солунски фронт гледа као на „искључиво француску иницијативу коју су одобрили само из пријатељске солидарности“ и да би најрадије одатле повукли свој контингент трупа. И поред оваквог понашања владе Велике Британије, њена одлука да задржи своје трупе у Солуну омогућила је дефинитивно стварање Солунског фронта.

На конференцији шефова савезничких влада и генералштабова у Паризу 27. и 28. марта 1916. године Французи су, уз руску помоћ, издејствовали да савезници остану на Балкану, наоружају српску војску и пребаце је у Солун, доделивши јој, после прилично великих погађања око команде, као самосталној формацији засебан део фронта, саобразно захтеву српске Врховне команде и регента Александра Карађорђевића. Тако је после дугог колебања одржан Солунски фронт, коме ће бити намењена дефанзивна улога – везивање непријатељских снага и спречавање њиховог пребацивања на остале фронтове.

До половине марта 1916. године савезници су изградили утврђени логор на линији Орфански залив – језеро Волви – Ајванти – Монолофан – Доганци – Кајали. Њихове снаге убрзо су добиле појачање, тако да је у пролеће 1916. године на фронту било пет британских и четири француске дивизије. Од српских трупа на Солунски фронт најпре је (22. маја) стигао Добровољачки одред Војводе Вука. Одмах је упућен у Флорину (Лерин), са задатком да затвори правце који воде од Битоља. Остале српске снаге (три армије са шест пешадијских и једном коњичком дивизијом) сукцесивно су од 21. јуна до 5. августа 1916. године (из солунског залеђа) пристизале на фронт. Српска војска ће у јулу 1916. године запосести део фронта, од Вардара, преко Могленске котлине, масива Ветерника, Козјака, Доброг поља, Сокола и Кајмакчалана, све до Пелагоније.

У то време на фронт пристижу и 117. француска колонијална дивизија, 35. италијанска дивизија и француска коњичка бригада. Савезници су располагали са 16 ескадрила аероплана. Међу њима је и шест француских ескадрила, делимично попуњених српским особљем, које су 30. маја 1916. придодате српској Врховној команди. У јуну 1916. године у Солун стижу и две руске пешадијске бригаде, којима се касније придружују још две, спајајући се у јулу 1917. у пешадијску дивизију јачине 18.000 људи. Међутим, због познатих догађаја у Русији 1917. године, ова јединица постаје неупотребљива, па у јануару 1918. бива разоружана и интернирана. ■

Поново на фронту

Део фронта одређен за распоред српске војске налазио се између Вардара и Црне реке, ширине око 56 километара, и водио је преко планинских масива Ветерника, Козјака, Доброг поља и Кајмакчалана, висине и до 2.500 метара. Палине тих планинских масива на јужној страни су веома стрме и спуштају се ка Могленској и Островској котлини, што је знатно отежавало приступ фронту. Пошто се фронт протезао на самој вододелници, комуникација у долини Вардара за обе зарађене стране била је од прворазредног значаја.

Чим се српска војска искрцала из савезничких бродова, била је распоређена по логорима на Халкидикију и добила је од пушака до топова потпуно ново, најмодерније наоружање. У свом ратном дневнику др Синиша Ђаја је 26. априла (по старом календару) 1916. забележио: „Најзад стигосмо на Балкан и ево нас пред капијама миле Србије. Пешачке јединице се одмах оружају, те се надамо да ћемо и ми скоро добити топове. Тада неће бити бедема који ће нам спречити улазак у нашу драгу отаџбину“.

Након месец дана (23. маја/5. јуна) др Ђаја ће описати логор код села Галатишта на следећи начин: „Обилазили смо утврђења солунска. Одмах смо почели обилазак положаја. Утврђења су солидно и лепо изграђена. Пешачки ровови су дубоки са безброј саобраћајница и јаким пасивних заклона у виду соба издубљених у земљи ради склањања војника у време непријатељског бомбардовања. Артиљеријска утврђења, као и осматрачнице, такође су одлично урађена. Изнад свих осматрачница је слој од метра цемента и по неколико метара земље. Приступи рововима су осигурани безбројним редовима жица и осталих препречних средстава. Једном речју, положаји су модерно утврђени и спремни за добру одбрану“.

Неколико дана уочи покрета српске војске ка фронту др Ђаја је 13. (26) јуна забележио: „...Дани су ми досадни и тешки били, да ме не весели нагло спремање наше војске, која сада сасвим друкчије изгледа. Нисам веровао да ће се икада ови полумртви људи подићи те са уживањем посматрам ово преображење, очврсле и ојачале војнике који су доскора личили на пропале и неповративе живе мртваце. Сваки је ту сада подигао главу, исправио се, гази чврсто и представља

снагу, која ме радује и улива ми веру да ћемо се опет моћи борити и постићи оно за чим сви жудимо.

Ко нас је видео после Албаније, никада не би могао рећи да је ово она подрта, јадна, полумртва, изгладнела гомила. Сви су нам војници сада обучени у нове плаве униформе, сваки је снабдевен са по два пара цокула и целокупном војничком спремом. Пешаци су већ примили пушке, ранце и шлемове. А сада се свакодневно вежбају да би се оспособили и постали оно што су били.

Као 'хемичар', разуме се 'стручњак' за све, одређен сам да се упознам са радом бежичне телеграфије, која се употребљава приликом батеријских гађања помоћу авиона. У ствари, авион са висине осматра поготке и врши корекцију, коју нам саопштава бежичном телеграфијом па смо ми на земљи приморани сада да се детаљно упознамо са шифрама и знацима који се помоћу апарата примају. Да би се упознао са радом био сам неколико пута у Серезу где је француска авијатичарска команда. Да бих видео како се осматрају погоци, летео сам са једним Французом. Летење ми се толико допало да сам готов да се јавим за авијатичара само кад би ме хтели примити".

И Владимир С. Панџић је оставио занимљиво сведочанство о краткотрајном боравку српске војске на Халкидикију, пре него што се упутила ка самом фронту: „У дужини од неких 50 километара налазили су се логори наше војске, дивизија до дивизије, пук до пука. Та наша војска, ти 'бедни остаци' у плавој француској униформи, са шлемовима на глави и српским грбом на шлему, наоружани француским оружјем, представљала је по свом држању убојиту силу првог реда. Под жарким сунцем југа наши војници су добили бронзану боју, што је још више истицало њихову одлучност. Свакога дана у раним јутарњим часовима пукови су изводили своје уобичајене вежбе у руковању новим оружјем. Увече, када пуковски трубачи одсвирају повечерје, цео српски логор падао је у дубок сан (...) Сваки пук давао је повечерје за себе. Различитост мелодија и звукова давала је једну симфонију која је будила чудна дубока осећања, помешана са тешком носталгијом..."

Са Халкидикија и мочварног терена делте Вардара српска војска кренула је у дивизијским ешалонима пешице и возовима на фронт. Покрет је започела Шумадијска дивизија 21. јуна 1916. и до 7. августа све јединице нашле су се у својим рејонима размештаја. На маршу су се задржавале на мостобрану на Вардару код Топчиова, ради заштите друмског и железничког моста. Задржавање у маларичној зони изазвало је масовно обољевање људства у Шумадијској и Вардарској дивизији. Део фронта који је био одређен за распоред српске војске налазио се између Вардара и Црне реке, ширине око 56 километара и водио је преко планинских масива Ветерника, Козјака, Доброг поља и Кајмакчаланана, висине и до 2.500 метара. Падине тих планинских масива на јужној страни су веома стрме и спуштају се ка Могленској и Островској котлини, што је знатно отежавало приступ фронту. Пошто се фронт протезао на самој вододелници, комуникација у долини Вардара за обе зарађене стране била је од прворазредног значаја. А Ветерник, Кожуф, Слоново уво, Сокол, Кајмакчалан и Старков гроб били су скоро беспутни. Положаје на њима држали су Бугари. Овакав склоп земљишта био је повољан за одбрану. На другој страни, заузимање тих објеката омогућило би савезницима брзо избијање на Црну реку и Вардар.

У периоду док је српска војска запоседала фронт, др Симиша Ђаја је 19. и 20. јула (по новом календару 1. и 2. августа) у свом ратном дневнику, тачније, у писмица које је слао у отаџбину, забележио: „...Ојачали смо и оспособљени за све напоре који ће вама и нама слободу донети. Запамтићу 16. јули, јер је то дан кад смо и ми, постројени поред својих топова, поново се осетили горди, силни и способни да кренемо напред и уништиме све препреке које нас од вас двоје. Знамо да идемо поново на кланицу, па ипак смо весели, јер је то само једини пут да повратимо све изгубљено, да би смо дошли у загрљај најмилијим".

„...Целу ноћ смо возом путовали. Кад је почело да свиће пролазили смо поред група жутих савезника са округлим капама, поред црнаца и осталих различито одевених група војника који су сакупљени овде, наоружани, спремни и готови да се боре за нашу ствар. Чудно је, али сав овај конгломерат од разних народа наш је савезник".

Стратегијски развој савезничких снага завршен је у мају и јуну 1916. године. Француске и енглеске снаге запоселе су источни и средишњи део фронта, од Орфанског залива на истоку, па све до Вардара, док је српској војсци додељен западни део који се протезао гребеном Могленских планина, од Кожуфа до Преспанског језера на за-

паду. Прва српска армија запосешће одсек од Вардара до Кожуфа; Друга армија од Кожуфа до Кајмакчалана; Трећа армија од Кајмакчалана до пута Баница–Лерин; Добровољачки одред затварао је правце који су изводили од Битоља ка Лерину и Корчи. По изласку српске војске на Солунски фронт, који се протезао од Орфанског залива до Охридског језера, савезничке снаге имале су 369.000 војника спремних за борбу (127.000 Француза, 124.000 Срба, 119.000 Енглеза).

Према савезничким снагама, на супротној страни фронта, бугарске и немачке снаге (од око 11 дивизија) биле су груписане у следећем распореду: 1. бугарска армија у рејону Битоља и на масиву планине Нице, до Дудице; немачка 11. армија у долини Вардара, од Дудице до Дојранског језера; бугарска 2. армија у долини Струме, од Дојранског језера до Орфанског залива. Бугарско-немачке снаге бројале су око 350.000 војника. Тако је половином 1916. године формиран Солунски фронт, коме су обе стране намениле улогу везивања што јачих противничких снага, ради олакшавања ситуације на главним фронтovima.

Међутим, да би привукли Румунију да уђе у рат на страни Антанте, савезници су планирали да већ 20. августа 1916. предузму офанзиву са тежиштем у долини Вардара и демонстрирају силу према бугарској 2. армији. Обавештена о овим плановима и одлуци Румуније да ступи у рат, бугарска војска је 17. августа 1916. извела превентивни напад на оба савезничка крила: својом 2. армијом према британским снагама у долини Струме, а 1. армијом из рејона Битоља на лево крило српске војске, с циљем да се неутралишу савезничке снаге на овом делу фронта и отвори пут у солунску равницу. Бугарска армија је релативно брзо одбацила британске снаге на западну обалу Струме и већ 24. августа избила на морску обалу код Кавале. Фронт се у том делу убрзо стабилизовао, а бугарска врховна команда могла је део снага да пребаци на битољски фронт, где је било тежиште бугарске офанзиве.

О првом великом „ватреном кршетењу“ које је очекивало српску војску на Солунском фронту, већ помињани др Сениша Ђаја забележио је: „После толико времена, ево нас опет у борби, опет нам сваки тренутак представља живот, а сваки будући нуди смрт. Опет ми је страшно, јер сваки фијук топовских зрна, пева већ скоро заборављену песму смрти, а тресак експлозије опомиње колико сам далеко од вас, а близу гроба...” ■

Срби у жаришту

Током десетодневне офанзиве Бугари су успели да заузму само ону територију која је била под контролом извиђачких и осигуравајућих делова српске војске. Када су наишли на организовану одбрану, били су принуђени да обуставе офанзиву. Непријатељско командовање очекивало је од ње много више, а изненадило га је да је тек обновљена српска војска пружила тако снажан отпор. Управо ће српска војска дати највећи опринос и савезничкој контраофанзиви.

Војвода Живојин Мишић

Година 1916. била је најкрвавија на Солунском фронту, јер су се одиграле тешке битке, Горничевска и Кајмакчаланска, које су решиле судбину целог Солунског фронта, па и судбину саме Србије”, забележио је Владимир С. Пантић, припадник 8. пешадијског пука, Дунавске дивизије: „Сви ми Солунци-ратници са пије-

тетом осећамо потребу да се у мислима пренесемо у 1916. годину, у ту најкрвавију годину на Солунском фронту, да оживимо збивања која су се на том страшном разбојишту одигравала и да својим палим друговима и браћи на овај начин одамо дужну пошту. Тешко је било тада наћи и једну српску породицу која није имала понеког свог, или чак по неколико њих, а нису ретки случајеви да су сви положили своје животе у тим борбама, да се њихово породично огњиште угасило (...). Као учесник у овим окршајима и припадник 8. пешадијског пука, желим да у овом напису споменем фамозне чуке и чукице, косе и брежуљке, планине и планинске венце, масиве, реке и речице, где је српска крв нештедимице проливана и где су остали разбацани делови раскомаданих ратника..."

Ноћу између 16. и 17. августа 1916. бугарска 1. армија прешла је у напад на Островско језеро, планински масив Нице и Кајмакчалан, његов највиши врх. Напад са знатно надмоћнијим снагама изведен је на лево крило 3. српске армије, која се налазила на положајима северозападно од Островског језера. Тако су отпочеле жестоке борбе, у чијем ће се жаришту наћи српска војска.

Пар дана по отпочињању бугарске офанзиве др Сениша Ђаја, учесник у овим борбама, записао је: „Данас се цео дан води борба. Бугари нападају бесно, наши се одупиру, опажа се надмоћност непријатеља, па је тешко да ћемо се овде још дуго одржати. За ових неколико дана изнурени смо опет много, јер су дању и ноћу сталне борбе. Услед одступања морал је код војника као и вера попустила, те је зло ако нам не стигне појачање, док нас ови сасвим не разбуцају. Нисам веровао да ће овако почети наша поновна борба која нас победом домовини треба одвести. Ипак, верујем да је ово стање само тренутно. Напали су нас са великим снагама, онде где смо најслабији били, па смо и морали пораз претрпети. Иако све то знам, мада сам уверен да ће се све ово брзо поправити и да ће обесни Бугари за ово платити, заиста ми тешко пада овако рђав почетак..."

На удару су се најпре нашли Добровољачки одред Војводе Вука и лево крило Дунавске дивизије које је непријатељ успео да потисне од Лерина ка Костуру и Островском језеру, с тежњом да се пробије у солунску равницу и доведе у питање безбедност српских јединица у планини. У таквој ситуацији српска Врховна команда је на угрожени правац хитно упутила Вардарску дивизију из своје резерве и 1. тимочку бригаду из 2. армије. Жилавим отпором Дунавске дивизије и захваљујући пристиглом појачању, бугарске снаге заустављене су на линији Горничево – Малка Нице – Чеганска планина. Бугари су даноноћно нападали на ту линију све до 27. августа, али нису успели да пробију српски фронт. У тим борбама српска војска претрпела је велике губитке – 907 погинулих, 3.270 рањених и 730 несталих. Највише губитака имала је Дунавска дивизија, која је у даноноћним борбама издржала главни терет напада бугарске 1. армије.

Војвода Радомир Путник

Због угрожености оба крила Солунског фронта није се могло приступити реализовању првобитног операцијског плана генерала Сараја, па је на састанку савезничких команданата у Солуну усвојен нов план према коме је предвиђена дефанзива на Струми, демонстративна офанзива у долини Вардара и противофанзива на левом крилу, где се налазила српска војска. Фронт српске војске је знатно скраћен, како би се обезбедила већа концентрација снага и њена ударна моћ: 1. армија пребачена је са десног на лево крило, где је запосела део фронта западно од 3. армије. У то време за команданта 1. армије поново је дошао војвода Живојин Мишић (који се вратио са лечења), док је пуковник Васић постављен за команданта 3. армије, која је између 1. и 2. армије образовала центар српског распореда. На левом крилу српске војске образована је јака маневарска група (две француске дивизије и једна руска бригада). За носиоце противофанзиве одређене су српска 1. и 3. армија, које су имале задатак да наступају правцем Горничево–Битољ, и француско-руско група под командом генерала Кордонијеа, са задатком да наступа правцем Лерин–Бонели–Битољ и да, наткрилавањем бугарског десног крила, олакша фронтални напад српских армија.

Занимљиво је размишљање Драгутина Васиљевића, једног од учесника у овим борбама: „Бугарске снаге поселе су ове положаје на Солунском фронту још пре доласка српских трупа. Њих су раније поселили Французи, али су претрпели велике губитке, јер су Бугари и

Непрегледно поље сахрањених на Кајмакчалану

Немци имали много боље положаје. Зато је, по доласку српских трупа, било апсолутно потребно да се многи положаји поправе и исправе, да се многе коте од непријатеља преотму и да се задрже, јер су непријатељске снаге са висине гледале у наше ниже тово-ве. Зато је наша Врховна команда одлучила да се на сваки начин заузму Кајмакчалан, Битољ, кота 1050, село Новаци, село Трн, село Бач, Скочивир, кота 1212 и да се доминира Црном реком, да се вијугаво поседају разне коте, као и положаји на планини Баби и један део Перистерра..."

Савезничка противофанзива почела је 12. септембра 1916. године. После оштрих тродневних борби српске трупе пробиле су бугарски фронт код Горничева и одбациле непријатеља преко реке Брод, запленивши седам пољских батерија и велику количину друге ратне опреме. Због спорости француско-руских снага, које су заостајале, велики успех српске војске није био искоришћен, тако да су се Срби, којима је због тога био угрожен леви бок, морали зауставити испред планинске греде Совичка коса – Старков гроб – Кајмакчалан, на којој су Бугари поново успели да стабилизују свој фронт, будући да су ту већ имали припремљене положаје.

О савезничкој противофанзиви и заузимању Горничева (16. септембра), др Синиша Ђаја оставио је драгоцену сведочанство: „Блаженство је испунило наше измучене душе, маколико да смо далеко од наших милих, ипак смо за корак ближе. Бугари одступају, а ми их гонимо. Данас, 1. септембра (по старом календару) заузето је Горничево. Око четири часа поподне, проведена је и прва партија заробљеника. Одело им похабано, чакшире сукнене као што наши сељаци носе, хлеб црни, али доста добар. Рекоше да имају силне губитке од наше артиљерије, да су растурени и да у нeredу беже..."

Дан након заузимања Горничева, др Ђаја забележио је: „Сви иду напред, па се и мени не седи... Јутро је облачно, али магле нема, те се терен дивно види. Пређох наше ровове и почех се пети на положаје које су Бугари држали. На све стране, на сваком кораку – лешеве. Унакажена и разнесена људска телеса разбацана су свуда по дубодolini између наших и њихових положаја... Страшан приказ. Полуиструтели, поцрнели и смрдљиви лешеве давали су слику највећег ужаса који ум човечији може замислити. Смрад је гушио, а приказ је толико страшан био да нисам могао издржати и све страхоте разгледати (...) Страшна је била та ноћ када су Бугари извршили препад и упали у шесту нашу батерију, а још ужаснија казна коју су искусили. Силним и очајним контрападом уз страшно клање и гушање одбијени су и враћени натраг. Ово неколико стотина лешева сведоци су тога крвопролића. За цело време даљих борби немогуће је било ове лешеве покопати и они су лежали скоро месец дана између наших и њихових положаја”.

„Оставио сам ово стравично место”, наставља Ђаја своју причу, „па и поред радости што смо победу задобили, чудно сам се осећао. Црни лешеве са искеженим зубима, празним очним дупљама, избоденим грудима, размрцвареним главама, рукама и ногама – одузели су ми све одушевљење. Више нисам мислио о нашој победи, већ о онима који ове јаднике оплакују. Овде нико за њима не плаче, а тамо, тамо далеко, многој ће мајци срце препући, многа ће сеја косе чупати, многа љуба и многа деца неизмерни бол ће трпети. О ви јадници, који сте далеко, на вашим сузама и боловима, заснивамо ми 'радост победе'”.

Сваљујући кривицу за пораз бугарских трупа код Горничева на бугарско командовање, Немци су изнудили замену армијских штабова, па је штаб немачке 11. армије преузео команду на битољском фронту, а штаб бугарске 1. армије у долини Вардара. ■

Борбе за капију слободе

Освајање Кајмакчаланана спада у најзначајније ратне подвиге српске војске у Првом светском рату. Кајмакчалан је (заједно са Горничевском битком) представљао прво ватрено крштење и прву победу српских војника након њиховог опоравка и изласка на Солунски фронт. Борбе су биле изузетно тешке, о чему највише сведоче губици на обема странама. Укупни српски губици достигли су број од 4.643 борца избачена из строја. Само је Дринска дивизија изгубила 3.804 борца, од којих је 747 погинуло. У тим борбама погинуло је 39, а рањено 137 официра.

Пошто су обе стране уочиле велики значај масива Кајмакчаланана (надморске висине 2.521), од чијег је држања зависила судбина целог граничног фронта на западу до Битоља, у наставку савезничке офанзиве развиле су се на њему огорчене, изузетно тешке и крваве борбе. Трајале су пуних 19. дана. На сам Кајмакчалан нападала је Дринска дивизија, а лево од ње, на Старков гроб, Дунавска дивизија ојачана 1. тимочком бригадом. Напредујући корак по корак уз врлетну планину, након тродневних жестоких окршаја трупе Дринске дивизије су у ноћном јуришу 18. септембра овладале врхом Кајмакчаланана. Исте ноћи бугарске трупе извеле су четири противнапада, али су сваки пут биле одбијене, и то са огромним губицима. Довукавши, међутим, појачања чак са фронта на Струми, Бугари су 26. септембра преотели врх Кајмакчаланана. Четири дана касније, 30. септембра, Дринска дивизија, ојачана деловима Дунавске дивизије и Добровољачким

одредом, поново је заузела Кајмакчалан, а главнина Дунавске дивизије Старков гроб. Тиме је бугарски фронт на моћној планинској баријери коначно био пробијен, те су 1. и 3. српска армија предузеле гоњење непријатеља ка Црној реци.

Борбе на Кајмакчалану биле су изузетно тешке, о чему највише сведоче губици на обема странама. Укупни српски губици достигли су број од 4.643 борца избачена из строја. Само је Дринска дивизија изгубила 3.804 борца, од којих је 747 погинуло. У тим борбама погинуло је 39, а рањено 137 официра. Бугарски генерал Недев, пишући о борбама на Кајмакчалану, истиче да су бугарски војници, изложени ураганској ватри српске артиљерије, западали у тешку психичку кризу. „Они су”, пише Недев, „почели масовно да губе разум, постали су равнодушни на смрт; нису препознавали своје команданте и другове, чак су почели несвесно да

беже натраг; до вечери на положајима је остало мноштво убијених и рањених”. Описујући приказ који су затекли српски војници по изласку на Кајмакчалан, Ђорђе Лазаревић бележи да се „пред њима указало бојно поље формално прекривено лешевима”.

„За нас Србе”, забележио је Владимир С. Пантић, „ово је била напада битка, вођена уз учешће јаким снага и с једне и с друге стране. Простори битке протезали су се на планинском комплексу висине до 2.525 метара (врх Кајмакчаланана), са наслоном источним десним крилом преко Сокола (к. 1.383 м) на Добро поље (к. 1.700 м) и југозападним левим крилом на Старков гроб (к. 1.900 м). Ти положаји су, такорећи, херметички затварали правац Воден – Острово – Палагонија – Битољ, односно Прилеп – Градско. Овај планински масив са својим позадин-

ским простором по дубини и са испресецима, каменим и пошумљеним тереном, представљао је тежак одбрамбени одсек. Значај кајмакчаланског комплекса увидели су и Бугари и Немци, па су га тако организова-

Војвода Петар Бојовић

Слобода Битољу

Савезничке трупе ушле су у напуштени Битољ 19. новембра. Према мишљењу немачких штабова, бугарско-немачке снаге су се у време битке за Битољ налазиле пред сломом. Међутим, успеле су да се одрже на новој одбрамбеној линији зато што савезници нису послали крупнија појачања српској војсци, која је у току вишемесечних напредовања и губитака исцрпела сву офанзивну снагу, али је показала високе ратничке квалитете.

ли да је представљао неосвојив бедем, а Бугари су му дали и име Борисов град, по имену престолонаследника Бориса. С обзиром на све ово, Бугари су на овај одсек бацили у битку своје најјаче и најбоље снаге. Најјача тачка на овом масиву – Кајмакчалан, представљала је у ствари кључ целог положаја. За његову одбрану бугарска команда издала је најстроже наређење – да се положај ни у ком случају не сме напустити по цену највећих жртава, до последњег војника. Бугарски официри су убијали одмах сваког ко би покушао да се помери макар и за корак уназад”.

Освајање Кајмакчалана спада у најзначајније ратне подвиге српске војске у Првом светском рату. Кајмакчалан је (заједно са Горничевском битком) представљао прво ватрено крштење и прву победу српских војника након њиховог опоравка и изласка на Солунски фронт. На Кајмакчалану је српска војска, после албанске голготе, први пут закорачила у своју земљу, а ова победа одјекнула је широм света готово као и победе код Куманова, на Церу и Колубари.

Након пораза Бугари су напустили читав гранични фронт од Кајмакчалана према западу и повукли се на положаје у луку Црне реке, у висини српско-грчке границе. Међутим, гоњење Бугара, које су с великим полетом отпочеле српска 1. и 3. армија, заустављено је на Црној реци, јер је изостало енергичније садејство француско-руских снага, које су у међувремену ојачане још једном француском дивизијом и новопрстиглом руском бригадом. Како је генерал Сарај одбио да упутити појачање српским трупама, неопходно за наставање офанзиве, а Бугарима је у међувремену пристигло знатно немачко појачање са других фронтава, непријатељ је успео да, повезујући своје положаје на Црној реци са главном одбрамбеном линијом на Нице-планини (Сокол и Добро поље), обезбеди солидну одбрану тих положаја.

На тај начин, због неодговарајућег садејства савезничких трупа са српским армијама које су носиле главни терет офанзиве на својим леђима, бугарским и немачким снагама пошло је за руком да по други пут, после пробоја фронта код Горничева, поново учврсте своју одбрану. То је довело до несугласица између српске Врховне команде и генерала Сараја, који је главну кривицу и одговорност за поновни застој у операцијама пребацио на генерала Кордонијеа и сменио га. ■

На битољском правцу непријатељ је ужурбано довлачио нове бугарске и немачке јединице, па чак и неколико аустријских и турских батаљона. Да би им онемогућио да се после претрпљених пораза и губитака поново среде и опораве, начелник штаба српске Врховне команде генерал Петар Бојовић предложио је главном савезничком команданту да се ојача 2. српска армија која је држала положаје у горњем сливу Могленнице, према Ветернику и Добром пољу, те да се са њеног фронта предузме офанзива према Неготину и Градском на Вардару, где је непријатељ имао релативно слабије снаге. На тај начин изманеврисале би се и поколебале бугарско-немачке снаге на фронту у долини Вардара и код Битоља. Сарај, нажалост, није прихватио тај предлог, који ће две године касније послужити као почетна идеја за извршење пробоја Солунског фронта. После тога српским армијама није остало ништа друго до да покушају сопственим снагама да слома отпор непријатеља на Црној реци, како би се пре почетка јаке зиме спустиле са сурових планинских висова у ниже пределе.

Већ 5. октобра 1916. почело је пребацивање пешадијских делова 1. и 3. армије на леву обалу Црне реке. Тада отпочињу тешке борбе у њеном луку, на планинском терену са безбројним каменитим висовима и стрмим чукама, које је требало даноноћно нападати и отимати од упорних бугарских војника којима су стално пристизала свежа појачања. О борбама у луку Црне реке др Сениша Ђаја пише: „Већ неколико дана пролива се силна крв око ових кршева. Од раног јутра Моравска и наша артиљерија отпочела је ‘песму смрти’ или како ми то артиљерци званично кажемо у сувопарним ратним извештајима – отпочело је бомбардовање непријатељских положаја и припрема пешачког напада.

Све цеви које су управљене к непријатељу неуморно су избацивале силну ватру. Тужан фијук зрна губио

се у даљини а бели облачићи шрапнела као бокори мајских ружа низали су се над непријатељским рововима. Дејство разорних зрна допуњивало је ову језовиту слику. Као вулканском ерупцијом избацивани су стубови земље и црног дима – разорна зрна разних калибара прекривала су непријатељске положаје и ровове”.

На инсистирање генерала Жофра да се офанзива код Битоља настави, у нади да ће то присилити бугарску Врховну команду да пребаци део својих снага са румунског фронта, где је румунска војска претрпела тежак пораз у Трансилванији, генерал Сарај био је принуђен да упути појачање Србима. Поједине српске јединице које су се налазиле под француском командом, Сарај је вратио у састав српске војске, а команди војводе Мишића претпотчинио је две руске бригаде, француску 17. колонијалну дивизију и неколико француских тешких батерија. У исто време изменио је и концепцију офанзиве: уместо тежње да се обухвати бугарски фронт са запада, на чему је непрекидно инсистирао, сада је подржао идеју о пробоју на правцу напада српске 1. армије.

Немци су, у међувремену, довукли на тај део фронта још већа појачања (18 батаљона, 12 митраљеских одељења, 17 тешких и шест лаких батерија, два коњичка ескадрона, пионире и транспортне јединице). Команду над бугарско-немачким снагама у окуци Црне реке примио је немачки генерал Хипел, који је био позван са фронта на Соми. Пошто су крајем октобра на обе стране пристигла нова појачања, поново су се распламсале жестоке борбе у луку Црне реке. Те борбе, у којима су ангажоване крупне снаге, окончаће се немачким и бугарским поразом. Наиме, напредујући ка северу стопу

по стопу, српске трупе су 17. и 18. новембра, након месеца дана борби, овладале најважнијим објектима у луку Црне реке – котама 1212 и 1378 и превојем кота 1050 Маково. Падом тих положаја уздрмана је одбрана бугарско-немачких снага на битолском фронту. О томе се у немачком званичном извештају каже: „Када су најзад изгубљене коте 1212 и 1378, Битољ смо без одлагања морали напустити; 11. армија је добила заповест да се повуче на линију Преспанско језеро – Перисте, дуж висова, северно од линије Битољ–Репиште, па је, сходно томе, линија фронта западно од Црне реке повијена уназад”.

Савезничке трипе ушле су у напуштени Битољ 19. новембра. Према мишљењу немачких штабова, бугарско-немачке снаге су се у време битке за Битољ налазиле пред сломом. Међутим, успеле су да се одрже на новој одбрамбеној линији зато што савезници нису послали крупнија појачања српској војсци, која је у току вишемесечних напредовања и губитака исцрпела сву офанзивну снагу, али је показала високе ратничке квалитете. Пошто је у то време румунска војска претрпела пораз у Трансилванији и повукла се иза реке Серт у Молдавији, где је прихваћена од Руса, Жофр је 11. децембра наредио обуставу офанзиве у Македонији, јер је после румунског пораза ова изгубила стратегијско оправдање. Ослобађањем Битоља углавном је завршена савезничка офанзива на Солунском фронту.

Жестоке борбе вођене су и на Грунишком вису, од 16. до 29. новембра, на положајима које су Бугари благовремено запосели и припремили за одбрану. Терен је био тешко приступачан, каменит и добро заштићен

Улазак у Битољ, руски добровољци

жичаним препрекама. Главна линија бугарске одбране била је на самом вису, а испред ње ископано је неколико линија ровова. Напад на бугарске положаје отпочео је 16. новембра Добровољачки одред Војводе Вука, али због упорне одбране непријатеља, тешких временских и земљишних услова, недостатка артиљеријске муниције и замора људства, слабо је напредовао, настављајући се и наредних дана.

На Груништу, том важном тактичком потезу Кајмакчаланског виси, који отвара врата за даља стратегијска напредовања, „на литицама планинских громада, поред којих се змијолико провлачи Црна река, начичкани су ровови српских добровољаца, предвођених искусним командантом Војводом Вуком. Насупрот њих су јаке утврде бугарских бораца који би да сломају напад храбрих ослободилаца. Бачене бомбе узајамно се враћају, чују се дозивање, псовке и препирке и једних и других, али нико не попушта, као да имају намеру да на том кршу сви изгину. Свуда се осећа мирис крви и задах трулог људског меса. На све стране су испревртана људска тела, разбацана крвава војничка спрема и поломљено војничко оружје. Грунишки вис још одолева, тражи већу, можда и највећу жртву до сада...”, остало је записано у историји.

Неколико дана смењивали су се јуриши и једних и других снага. Освануо је 29. новембар 1916. године. Дан облачан и с времена на време магловит. Бугари од раног јутра нападају. Добровољци жестоко узвраћају. Војвода Вук поведе једну од својих чета у јуриш ка Црном камену „подилазећи под само стење, на којем су били начичкани бугарски војници. Злом судбином однекуд је долетело парче гранате и погодило војводу Вука у десну руку. Он се на то не осврће, већ муњевитом брзином пребацује пушку у леву руку и граби напред. Крв цури, али он одбија да се склони и буде превијен. Хита да овлада положајем по сваку цену. У пуном замаху ка том циљу, трајно га зауставља хитац испаљен са високе стене. Вук паде на руке својих сабораца, који га хитро извлаче у заклон да не би пао у руке непријатељу. Очајнички крик старог добровољца, дугогодишњег Вуковог ордонанса чика Луке: 'Јао погибе ми командир', огласио је целом одреду да је велико родољубиво срце престало да куца". Грунишки вис био је освојен, а Бугари са њега протерани.

Одушевљење српских војника када су у току борбених дејстава на Црној реци угледали Битољ описао је Добровољачки одред Војводе Вука, из 1. пука Моравске дивизије, која се борила на том потезу: „С брда, преко кога се, колико још јуче, није могло дању проћи до положаја, указа се кроз јутарњу сумаглицу Битољ. Какве радости! 'Ено Битоља! Ено, ено!' – вичемо и пружамо руке као да га позивамо. Оцртавају се у даљини његове џамије, а кад се руком заштитимо од сунца, видимо и мноштво белих кућа. Узбуђени смо јер у њему као да угледамо сопствене домове, с мајкама, женама и децом. Све успомене на њега навреше нам у сећање.' Битоље, капије

отвори!' – поче учитељ Цветко, регрут из Марсеља. Другопозивци се сетише оних кишних дана пре четири године кад су га освајали од Турака, газећи ову исту Црну реку до појаса, уз песму 'Ој Мораво, моје село равно!'. Вера да ћемо ускоро бити тамо озари нам душу, те нам Битољ изгледаше све љупкији кроз јутарње плаветнило што се разређиваше под сунцем..."

„Силазимо у село Крушеград”, наставља своју причу Д. Гичић, „иза кога је наша граница. Али тамо је грдна пометња (...) А ми, пешаци, поред топова, уз њих и преко њих, извукосмо се, па журимо што пре граници наше земље. Јер она је ту, недалеко од нас. 'Само пожурите! Још мало!... Најзад, ево је!' тек што прескочисмо граничне ровове, оплетене жицом, закорачисмо на наше тле и расусмо се по ледини. Онда, гологлави и сагнути као да метанишемо, пољубисмо суву, бестравну земљу... Непосредно око нас мир; лево од нас – борба према Битољу; око Црне реке – митраљеска паљба. Наш дуго жељени додир с мајком земљом беше кратак, јер и молба коју јој дошапнусмо беше таква: 'Само живи да видимо свој дом, боже!' Ето толико! Али и то беше доста да нам око засузи”.

Борбе око Битоља др Синиша Ђаја забележио је на свој начин: „Много сам ово гледајући душевно патио, па сам ипак ишао даље, не да се наслађујем непријатељским поразом или да се навикнем на сличне призоре, него да видим до којих граница иде свирепост животиње која се рат зове. Немогуће [је] више посматрати ове ужасе, погнуте главе, обилазећи око лешева, журним кораком пођох к осматрачници. Да бих препречио пут ударих преко пољане на чијем платоу близу осматрачнице угледах око стотину лешева наших војника. Као прикован застадох пред онима који су хитали својим кућама па овде остали. Док сам обилазио бугарске лешеве осећао сам тугу, али први пут бол тек сада осетих. Нисам неосетљив био гледајући бугарске лешеве, али признајем да ме ране на мом телу много више заболеше. То мора да озбиљно заболи, јер јадни остатак српског народа нико не штеди, он лешевима означаје пут ка отаџбини (...) Замисљен, дуго сам стајао крај ових немих, непокретних јадника. Снежне пахуљице лагано су падале милујући укочене образе хранитеља остављених. Нежни бели покров покривао је постепено пале хероје у чијим се укоченим, непокретним зеницама, огледаху пуста села, растурене куће, ојађене мајке, уцвелене љубе, остављена нејач и сви пропали идеали...”

Успеси српске војске били су немерљиви. Тек што је била обновљена и реорганизована, она је за три и по месеца тешких борби поново испољила високу борбену вредност. Сломиле је бугарску офанзиву и у току противофанзиве више пута пробијала одбрамбене линије непријатеља, напредовала око 50 километара на север и тај успех крунисала ослобођењем Битоља. ■

Добровољачке јединице јачају српску војску

У борбама на Солунском фронту 1916. године савезничке групе избациле су из строја око 50.000 непријатељских војника. У том подухвату највише успеха имала је српска војска, али је и она претрпела велике губитке: 1.209 официра и 32.880 војника избачено је из строја, од којих је 4.440 погинуло или умрло од задобијених рана.

Након огромних напора и губитака, али и великих успеха српске војске у вишемесечним борбама током 1916. године, генерал Жофр је средином децембра наредио да се обустави даља офанзива на левом крилу савезничких снага. Настало је затишје на читавом фронту и прешло се на дуготрајно позиционо ратовање. Међутим, живот у рововима није одговарао српским војницима. Очекивали су да ће после Горничевске битке, освајања Кајмакчалана и Битоља наставити са операцијама које ће их одвести у отаџбину и вратити сопственим домовима, али није било тако. Нова прилика указаће им се тек средином 1918. године.

О српским губицима на Солунском фронту писао је и др Ђаја почетком децембра 1916, после заузимања Битоља: „Помирили смо се с тим да ћемо овде зимова-

ти, сва нада нам је на пролеће 1917. о коме се тако много говори. Овај остатак наше војске још увек се храбро бори. Проредили смо се одвише, те није ни чудо што је овладало мишљење да ће нас врло мало стићи до жељеног циља. Сваки положај, сваки стењак, сваки камен откупљују се животима. Памтим речи једног сармртника који подлежући ранама пред командантима, официрима и војницима, рече: 'Браћо, много нас је изгинуло на овим чукама, а још безброј их има до наших кућа па се плашим да нико од нас неће жив стићи до својих поља...'"

Своје утиске о ратној 1916. години др Сениша Ђаја описао је на следећи начин: „Мили моји, последњи је дан ове свирепе страшне 1916. године. Презираћу је докле год живим, са грозом ћу је се увек сећати. Осим бола, туге, бриге, патње и чежње, она није имала лепших дана, те сам је увек осећао као сињи терет, који ме је немилостиво притискао. Сва моја писма дала су вам само бледу слику црне 1916, јер су моје моћи исувише слабе да бих вам могао описати и јасним бојама оцртати све свирепости и сва злочинства која је она носила собом“.

О боравку српских војника у рововима занимљиво сведочанство са положаја на Ветернику оставио нам је Драгутин Васиљевић: „У другој половини 1917. године водиле су се велике борбе, али су то биле рововске војне. А ко би Србе уверио да су потребне рововске вој-

не, као што се воде у целој Европи! Зато су српски војници често искакали из својих ровова и јуришали, бацајући бомбе у непријатељске ровове удаљене 25 до 30 метара и тако много гинули. За сваку несмишљену жртву старешине, све до десетара, одговарале су вишим командантима, па чак и Врховној команди, а правдале су те жртве осећањима српских војника”.

У време док је трајало затишје на Солунском фронту уследиле су нове значајне промене у организацији српске војске. Велики губици у тромесечним борбама око Кајмакчалана и Битоља, побољевање људства, исцрпљеност војника због сталног присуства рецидива маларије који су захтевали дуготрајан опоравак и све чешћи облици тешких анемија, праћени општом слабашћу, у условима када нису постојале могућности за адекватну попуну проређених формација српске војске, приморали су Врховну команду да потражи решење у новој реорганизацији војске и додатне изворе за њену попуну.

Највећи ослонац за попуну јединица новим људством били су добровољци из прекоморских земаља, углавном наши исељеници (до септембра 1918. на Солунски фронт стигло је око 9.000 добровољаца) и заробљеници у савезничким земљама, нарочито из Русије и, нешто мало, Италије. Крајем 1917. и почетком 1918. године на Солунски фронт из Русије пребачено је око 12.700 добровољаца. Бизерта и остале болнице у северној Африци дале су такође велики допринос попуни јединица реконвалесцентима, који су се, након успешног лечења и опоравка, враћали на фронт.

За све то време, од почетка 1917, па до средине 1918. године, линија фронта у залеђу Солуна била је углавном стабилна, док су операције слабијег интензитета, у виду препада, извиђања, артиљеријских двобоја и бомбардовања, повремено прекидале „монотонију” у рововима, у којима је боравила савезничка војска.

Прва српска јединица која је пристигла на Солунски фронт и заузела борбени распоред био је Добровољачки одред потпуковника Војина Поповића, познатијег под именом Војвода Вук. По доласку на Солунски фронт одред је бројао око 2.250 људи (подаци у литератури се, додуше, разликују) и током 1916. године

равноправно је учествовао са регулатним српским јединицама у борбама које су се водиле на левом крилу савезничких снага.

Четници Војводе Вука баштине традицију четничства у српском народу с почетка 20. века. Када су прве чете 1905. године кренуле у Стару Србију, међу четницима је био и Војин Поповић, учествујући у борбама против Турака на Челопеку и Козјаку. Поповић је учествовао у многим биткама и четничким акцијама, посебно у време балканских ратова и Првог светског рата. У балканским ратовима његов четнички одред борио се у Кумановској бици, на Сртевици, у Првом светском рату помогао је Дунавској дивизији да одржи фронт у Мачви. Као командант Јадарског четничког одреда учествовао је у Церској бици. Заједно са српском војском повукао се са својим саборцима преко Албаније, а када је успостављен Солунски фронт, кренуо је са Добровољачким одредом и први је (крајем маја 1916) заузео борбени распоред на фронту, на линији Преспанско језеро – Лерин (Флорина).

Почетак бугарске офанзиве и противофанзива српске војске (августа – септембра 1916. године) довели су одред Војводе Вука на масив Кајмакчалана. Међу првима се нашао пред Капијом слободе. Његови јуриши нису престајали све до избијања пред Грунишки вис. Десетковање одреда као да није смањивало његову борбену моћ. Гинуло се као по неком задатку. Међу првима на нишану се нашао његов командант, Војвода Вук. Са пушком у руци и наредбом команданта Дринске дивизије да „Грунишки вис мора да се освоји”, он у јуришу добија најпре метак у руку, а потом, у срце. Погинуо је 29. новембра, истога дана када су Срби заузели Грунишки вис. Његову смрт ожалила је читава српска војска, а обавештење о његовој погибији прочитано је пред свим савезничким јединицама.

У биткама које су вођене на Кајмакчалану, Сивој стени, у луку Црне реке, на Грунишком вису, Добровољачки одред претрпео је огромне губитке – преживело је само 450 добровољаца. Смрт Војводе Вука била је и смрт његовог одреда. Одред је расформиран, а преживели војници пребачени су у друге пукове.

Проблем око регрутовања новог људства за попуну српске војске настао је одмах по напуштању Србије крајем 1915, па је српска влада била принуђена већ почетком 1916. године да потражи одговарајуће решење. Оно је пронађено у попуни војске добровољцима из редова наших исељеника у прекоморским земљама и аустроугарских заробљеника („зелени кадар”) на источном и италијанском фронту.

На молбу српске владе да се укључе и савезници, главнокомандујући француске војске генерал Жофр је на састанку Врховног савета одбране Француске почетком фебруара 1916. и 12. марта на конференцији шефова и представника савезничких генералштабова апеловао да савезници помогну Србији, али је због различитих интереса савезничких сила решавање овог пи-

тања одлагано током читаве 1916. године. Америчка влада закључала се иза сопствене неутралности, руска се сукобљавала са тешкоћама око превоза, италијанска није показивала занимање за ово питање, као и крајем 1915. и почетком 1916. године, када се српска војска налазила на албанском приморју вапећи за савезничком помоћи, а британска влада због негативног става према Солунском фронту. Једино су се Французи искрено залагали за попуњу српске војске, будући да нису били у стању да пошаљу значајније појачање генералу Сарају на фронт, а желели су по сваку цену да га одрже.

Почетком 1917. године занимање добровољаца из прекоморских земаља (у највећој мери исељеника српског и црногорског порекла) за помоћ српској војсци на Солунском фронту нагло је порасло, нарочито од јула, када су српска влада и Југословенски одбор на Крфу усвојили Декларацију о ослобођењу и уједињењу Срба, Хрвата и Словенаца и стварању заједничке државе. Крајем 1916. године влада Сједињених Америчких Држава дозволила је прикупљање добровољаца за српску војску, али како није била у рату, добровољци су упућивани у Сент Луис (Канада) у транзитни логор, одакле су бродовима пребацивани у Бизерту. Према непотпуним подацима, до краја рата кроз прихватни центар у Бизерти (Тунис) прошло је око 9.000 добровољаца из северне Америке који су, после одговарајуће (тримесечне) обуке, послати на Солунски фронт. У септембру и октобру 1917. године стигло је и око 155 добровољаца из Аустралије. Из Јужне Америке, у групама по тридесетак, стигло је најмање 300 добровољаца, углавном Црногораца. Почетком септембра 1918. године, преко Тулона пристигла су 763 добровољаца из Америке који су, по сопственој жељи, послати директно у Солун.

Прикупљање добровољаца у Италији ишло је много теже, јер су италијанске власти 1914. спречавале ту активност, забрањујући формирање добровољачке Јадранске легије, а и касније, када је у пролеће 1915. године Италија пришла савезницима, онемогућавале су одлазак добровољаца, углавном из Далмације, Истре и Словеније, из заробљеничких логора на Солунски фронт. Тек када је дошло до пробоја фронта (септембра 1918) групи од 235 официра и 80 војника дозвољено је да крену за Солун. Крајем 1917. године капетан Људевит Пивко формирао је у Италији југословенски добровољачки батаљон (од 1.000 људи), који се заједно са италијанским јединицама борио на Солунском фронту против аустроугарских снага.

За попуњу српске војске на Солунском фронту од нарочитог значаја било је пребацивање српских добровољачких дивизија формираних у Русији 1916. године. После споразума руске и српске владе и уз одобрење руске Врховне команде, од аустроугарских војника словенског порекла (углавном Срба, у мањој мери Хрвата, Словенаца и припадника других словенских народа), заробљених на фронту у Галицији и на Карпатима, то-

ком 1916. године формиране су две дивизије. Прва српска добровољачка дивизија основана је 16. априла 1916. и у то време бројала је 18.868 војника. У лето 1916. ушла је у састав 47. руског корпуса и упућена на фронт у Добруци. Уз руске и румунске трупе, од 24. августа до 16. октобра, борила се на овом фронту против немачких, бугарских и турских јединица. Иако је у овим борбама претрпела велике губитке (7.370 рањених и око 2.600 погинулих), ова јединица часно је обавила свој ратни задатак.

У време док се Прва српска добровољачка дивизија борила у Добруци, прилив добровољаца у Одеси се и даље настављао, па је на предлог Николе Пашића српска Врховна команда одлучила да формира и Другу српску добровољачку дивизију, као и штаб Српског добро-

Комите у добровољачким јединицама

вољачког корпуса, под чијом би командом били сви добровољци у Русији. На основу указа Врховног команданта српске војске од 26. јула 1916. образован је штаб Српског добровољачког корпуса, а за његовог команданта именован је генерал Михајло Живковић Гвоздени (командант одбране Београда 1914. године). Тада је почело формирање и Друге српске добровољачке дивизије.

У јануару 1917. године од двеју српских добровољачких дивизија устројен је Српски добровољачки корпус, који је базиран у ширем рејону Одесе и до Фебруарске револуције (1917) у његовом саставу било је око 9.000 официра и 42.000 подофицира и војника. Међутим, под утицајем револуционарних превирања у Царској Русији и озбиљних унутрашњих потреса, корпус је убрзо запао у дубоку кризу и почео је да се осипа, па је у лето 1917. спао на 20.000 војника. Многи припадници Српског добровољачког корпуса активно су учествовали у догађајима везаним за Октобарску револуцију и грађански рат у Русији.

На захтев српске владе и наредбом Врховне команде српске војске, корпус је крајем 1917. и у пролеће 1918. године био евакуисан на Солунски фронт: један део се из Русије пребацио преко Архангелска у Велику Британију, одатле у Француску, па у Солун, док је други део, након бројних тешкоћа изазваних револуци-

Покрет у још једну битку, руски војници у Солуну

јом у Русији, кренуо из Русије децембра 1917. и, путујући преко Сибира, Манџурије, Јапана, Тихог океана и Црвеног мора, стигао у Солун у пролеће 1918. године. Из Русије је на Солунски фронт стигло око 12.700 добровољаца и они ће углавном попунити прилично проређени састав српске војске. Крајем децембра 1917. године формирана је још једна, Југословенска добровољачка дивизија, претежно од добровољаца са руског фронта и Вардарске дивизије. Као најбројнија формација у српској војсци у то време, она ће, заједно са осталим српским дивизијама, пронети славу храбрих добровољаца из Добруце у операцијама за ослобођење Србије и запоседању територија северозападно од Дунава, Саве и Дрине, које ће крајем 1918. године ући у састав новоформиране државе – Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

Са добровољцима из Русије вратио се и део санитетског особља које је радило при огранку српског санитета у Првој добровољачкој дивизији и које је, заједно са војницима, прошло жестоко ватрено крштење на фронту у Добруци у јесен 1916. године. Током рада на руском фронту овај огранак санитета није имао материјалних проблема, јер га је руска Ставка (Врховна команда) обилато снабдевала неопходним материјалом, о чему је податке оставио и др Владимир Станојевић, у то време капетан прве класе и командир Прве пољске болнице Прве добровољачке дивизије.

Приликом пребацивања Српског добровољачког корпуса на Солунски фронт, у саставу првог ешалона који је евакуисан преко Архангелска, Енглеске и Француске, била је и енглеска болница „Др Елси Инглис“, док су друга два ешалона, у којима се налазило српско санитетско особље, застала у Харкову, где их је 1917. године затекла Октобарска револуција. У Јарославу су

развили пуну активност, прихватајући рањенике и болеснике све до православног Божића 1918. године, када су се по упутствима из Солуна оба ешалона упутила неочекиваним правцем, преко Сибира, Сингапура, Цејлона, а потом у правцу Суеца. У Солун су, у комплетном саставу, приспела 20. априла 1918. године. Од особља Болнице шкотских жена образована је Четврта пољска хируршка болница, а за њеног командира постављен је резервни мајор др Јосиф Недок. Болница је била смештена у Горњем Пожару.

Одеса, руски приморски град на Црном мору, окупан пролећним сунцем 1916. године, био је препун ратних добровољаца који су стизали из заробљеничких логора широм Русије да би стали у строј нове јединице коју ће, уз сагласност и материјалну помоћ руске владе, као и благослов цара Николаја II Романова, формирати Врховна команда српске војске. Када је у лето 1916. године на руском Југозападном фронту у Брусиловљевој офанзиви нанет до тада највећи пораз аустроугарској војсци, која је том приликом изгубила 220.000 војника, међу којима је био велики број заробљених Срба, прилив добровољаца који су стизали у Одесу нагло се повећавао. За Србе и припаднике осталих јужнословенских народа, иначе аустроугарске држављане и војнике, то је био погодан моменат за прелазак на руску страну. Смишљала су се разна ратна лукавства како би се домогли руског „заробљеништва“ и одатле на лакши начин стигли међу „своје“.

У свом ратном дневнику „Немојте нас заборавити“, добровољац, касније резервни потпоручник Милан Вакањац записао је: „Око 22 часа мрачно небо проломи грување руских топова. Убрзо на левом крилу, ближе позадини, појави се лепезасто светло, титраво,

поларно и расветли околину и дрвеће испред нас. Горе куће, складишта... После поноћи настаде још јачи ураган. Око три сата по поноћи достиже свој врхунац. Земља под ногама задрхта. Свима нама постаде одмах јасно: Руси су пробили фронт и надиру у таласима. Ово је мој дуго чекани тренутак – сину ми у глави. Руси су Словени! И ја спадам тамо, тамо ми је место. Назад ни пошто. Само напред!

Сетих се мајке и браће. 'Не замерите ми, не могу натраг'. Испред дрвећа угледах Русе. Крећу се по десетинама, усправно, опрезно, споро. Спазивши ме, петорица се издвојише и трком ми приђоше. Тројица држе пушке на готовс. Разлеже се глас: 'Кто ти? Австријанац?' 'Ја сам Словен!' 'Славјањин?' – упита ме громко висок, старији солдат. Показујући руком на Словаке, који су извиривали из ровова и тресли се, викнух гласније: 'Сви смо Словени!' Опколише ме. Дрхте им руке, на лицу грч, светле им зенице. Гледамо се са страхом, неповерењем, дивљачки. Колебају се. Један иступи и викну: 'Ти православниј?' 'Да! Православни сам'. 'Прекрсти се', рече на руском. Ја се прекрстих. 'Иђи, јеп твоју маћ!' Псујући бесно, истераше из ровова 23 Словака, постројише нас и поведоше у заробљеништво. На поласку друг ми довикну: 'Сад више нисмо Раци, него смо Србљи!' Лакну ми. Преда мном се отворише нови видици".

Као аустроугарски војник, припадник ђачке чете 3. батаљона 19. домобранског пука, Милан Вакањац се 30. маја 1915. предао Русима код места Стрија (на фронту у Карпатима). Годину дана провео је у руском заробљеништву, најдуже у једном татарском селу у

Сибиру, где је прележао и пегави тифус, да би касније, са неколико стотина добровољаца стигао у Одесу и прикључио се Првој српској добровољачкој дивизији, под командом пуковника Стевана Хацића. Судбина ће га, потом, довести на Солунски фронт. ■

Подвизи добровољаца

Ратни добровољци у српској војсци дали су немерљив допринос савезничким успесима на Солунском фронту, како у 1916, тако и у време офанзиве 1918. године. Њихови ратни подвизи, у којима су испољили самоиницијативу, храброст, способност и сналажљивост у најтежим ситуацијама, представљали су драгуље у мозаику великих победа које је сопственом крвљу исписивала српска војска на овом фронту. Нажалост, само су неки од тих подвига остали записани у историјском памћењу, да буду поука и путоказ будућим покољењима.

У борбену спремност српских ратних добровољаца (Прве српске добровољачке дивизије) у Одеси желели су да се увере и високи руски команди, па и сам цар Николај II Романов. Међу добровољцима је 21. маја 1916. најпре боравио генерал Брусилев, царев ађутант и командант руског Југозапад-ног фронта, извршио је смотру свих трупа Одеског гарнизона и, посебно, Прве српске добровољачке дивизије, задовољан и „веома срећан што види представнике храбре српске војске...”

У Одесу је 22. маја дошао и руски цар, са својом бројном породицом и царском свитом. Сутрадан, 23. маја близу Одесе извршио је смотру Одеског гарнизона, о чему је начелник штаба Прве српске добровољачке дивизије артиљеријски пуковник Војин Максимовић записао: „...Јашући на пунокрвном алату, Цар је

Смотра српске војске на Солунском фронту

у ходу обилазио фронтоне 1, 2. и 3. пешад. добровољачког пука, поздрављајући их са: 'Помоз бог јунаци' и гледајући својим благим, плавим очима лица наших добровољаца, као да је хтео да се унесе у њихову душу, да испита ону њезину велику силу и да јој задахне утеху за претрпљено и наду за оно за чиме је добровољачка душа чезнула, за слободом и величином њихове народне Отаџбине. Праћен непрекидним ураганским поклицима 'живео', Цар је одјахао на место са кога је могао да посматра свечани дефиле трупа".

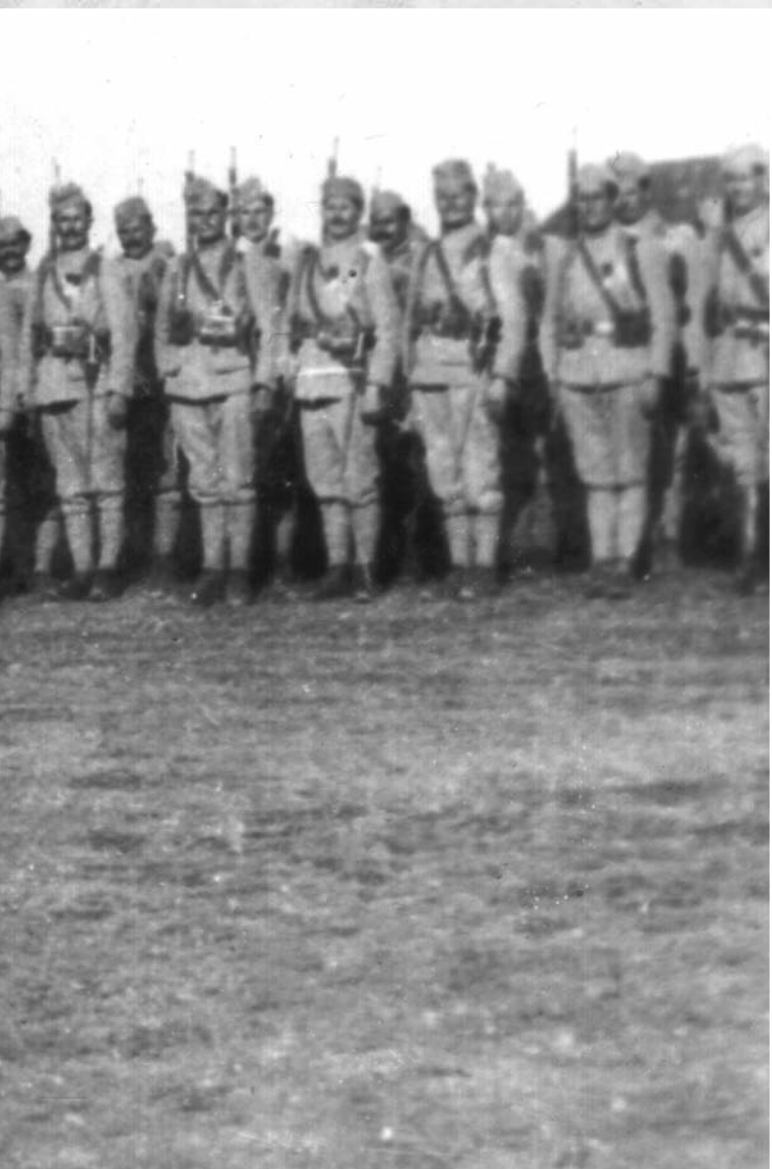
Под командом генерала пешадије Лајминга, кренуло је пет пешадијских пукова у смакнутом поретку (два руска и три српска). Пред руским монархом бистра погледа и ведрог чела марширали су горди добровољци: Срби – Босанци, Херцеговци, Личани, Бачвани, Банаћани, Сремци, Славонци, Барањци. Помно их пратећи, цар је понављао: „Очењ харашо“. С друге стране одјекивао је у глас војнички завет: „Стараћемо се“. По завршетку парадног марша, српска дивизија, постројена у кару (пешадијски строј у облику четвороугла) пуковских смакнутих поредака, са једном отвореном стра-

ном према царској свити, чекала је руског императора. „Цар, сам без икакве пратње, на алату, улази у кару добровољаца, стаје и изговара речи: 'Срећан сам што у вама видим део оне храбре српске војске, чијој се храбрости дивим цео свет. Бићу још срећнији, да по завршетку овога рата видим Србију велику и снажну'. Дуго трајно громогласно наше, српско 'Живео' проламало је мајски сунчан дан, док се Цар, очигледно добро расположен, враћао у круг своје царске породице и велике свите, која га је очекивала“.

Ратни добровољци у српској војсци дали су немерљив допринос савезничким успесима на Солунском фронту, како у 1916, тако и у време офанзиве 1918. године. Њихови ратни подвизи, у којима су испојили самоиницијативу, храброст, способност и снажљивост у најтежим ситуацијама, представљали су драгуље у мозаику великих победа које је сопственом крвљу исписивала српска војска на овом фронту. Нажалост, само су неки од тих подвига остали записани у историјском памћењу, да буду поука и путоказ будућим покољењима.

Занимљив је подвиг српског добровољца Илије Поп Тоне Илића, најхрабријег борца и бомбаша 16. пешадијског пука Прве српске армије, који је у борбама на положају Брод 17. септембра 1916. изненада упао у бугарски ров и бацио више бомби. Непријатељ је био изненађен и панично се дао у бег. Српски борци су у јуришу заузели њихове ровове. За храбри војнички подвиг Илија је добио чин поднаредника и два одличја: сребрни војнички Орден Карађорђевог звезда са мачевима и Руски крст Светог Ђорђа.

У пожутелој, од времена и барута, наредби (бр. 226) команданта Прве српске армије, од 13. децембра 1917, побројани су Илићеви јединствени и храбри ратни подвизи: „У априлу 1917. француски генерал Морис Сарај, командант савезничких трупа, обилазио је српске положаје у пратњи Живојина Мишића и Степе Степановића, команданата српских армија. Када су пришли положају Каменита чука, генерал је застао и догледом осмотрио бугарски положај. 'Господине команданте, треба нам бугарски војник', Морис Сарај се обратио Степи. Српски тумач гласно је пренео генералове речи. Њихов разговор је чуо добровољац Илија Поп Тоне Илић, самоиницијативно је истрчао из рова и у ставу мирно стао испред војводе Степе и одсечним гласом рекао: 'Господине војводо, шта вам треба?' 'Јуначе, треба нам бугарски војник', рече и неколико тренутака заустави поглед на стаситом горостасу, мрца ока, великих ушиљених бркова и оштрих црта лица. 'Како се зовеш, војниче? Из које си јединице', упитао је Мишић. 'Господине команданте, ја сам добровољац Илија Поп Тоне Илић из села Боровца, јабланичког среза, врањског округа, бомбаш Прве армије, 1. чете, 3. батаљона, 16. пешадијског пука Цар Никола Други. Војници ме зову Други Обилић'. Мишић се благо насмешио, пришао Илићу и, стављајући му руку на раме,

наредио: 'Јуначе, иди ухвати и доведи бугарског војника'. 'Разумем господине команданте, ја ћу пронаћи и довести бугарског војника, будите у то убеђени'.

Илија је користећи ратно лукавство и невреме, пришао бугарским положајима. У први сумрак, кроз ниску шикару и невреме, привукао се бугарском рову и са спољне стране грудобрана залегао. Није дуго чекао, у рову се изненада појавио бугарски официр. Попут горског риса ускочио је у ров и снажно се бацио на официра. Две његове снажне ручетине стезале су му врат и главу. Официр је губио дах, изненађен и преплашен није се опирао. Запомагао је да га пусти. Без поговора је послушао Илићеву наредбу да се неопажено извуку из рова. Брзо су стигли до српских положаја. Уз пратњу и обезбеђење Илић је предао заробљеног официра и рапортирао да је извршио наређење.

На саслушању бугарски официр је изјавио: 'Ваш војник је извео изненадан напад. Хитар је и веома јак. Када ме је заскочио, мислио сам да ме је ухватио медвед, а не човек. Био је као неко ванземаљско биће, или нека сила из небеса'. Генерал Морис Сарај и српски команданти пажљиво су слушали исповест заробљеног официра и погледом мерили јунака Илића. Кад је офи-

цир завршио причу, генерал је пришао Илији, стао мирно, пружио руку и честитао на ретком јунаштву. Потом је скинуо Легију части са своје генералске униформе и прикачио је на јуначке груди српског добровољца. То је био знак највећег војничког признања и захвалности".

Сви српски команданти честитали су војнички подвиг Илији. Касније су о томе известиле и савезничке новине.

Једне јесење ноћи 1917. године група од четири храбра и одважна војника, коју је предводио Илија Поп Тоне Илић, уз топовску грмљавину и мимо знања својих команди, напустила је положаје и упутила се ка окомитом брду. Неприметно су се приближили бугарским рововима. Испред брда пресекали су три реда бодљикавих жица. Бугарска предстража ништа није приметиле, јер је Илија секао жицу само при грмљавини. Пузећи узбрдо, пришли су првим рововима. Илија се неопажено привукао и ухватио првог стражара, задавио га чворноватим шакама, а затим је непримећен пришао другом стражару, кога је такође задавио, а то је доживео и трећи стражар. После тога бомбама су засули бугарске ровове и направили међу њима велику

пометњу. А онда је трубач Рустем (из Илијине групе) засвирао „напад“ за српску војску, а потом „одступницу“ за бугарске војнике.

Силовит српски бомбашки напад изазвао је код Бугара панику, војници су напустили ровове и дали се у бекство низбрдо, ка својој команди и логору. Након те успеле диверзије уследила је наредба да српска војска заузме бугарске положаје. Уз краћу борбу заузет је и врх брда. Сутрадан, после заузећа бугарског положаја, јединице су свечано постројене да дочекају регента Александра, врховног команданта српске војске, генерала Сараја, савезничког команданта, и команданте српских армија. После смотре наређено је да изађу бомбашки. Регент Александар је пришао строју и загледао се у Илића који је својом појавом одударао од свих. „Јеси ли ти, јуначе, Илија Поп Тоне Илић“, питао је Александар. „Ја сам, ваше Височанство“, одговорио је Тоне гласно. „Јуначе, одликујем те Карађорђевог звездом са мачевима и да и даље служиш нашој војсци за пример“.

Регент се срдечно руковао са Илићем и на његову блузу окачио високо одличје. Истога дана бомбаш Илић одликован је и италијанском Златном медаљом за храброст.

Пуковник српске војске Светислав Крејаковић, командир у Добровољачком одреду Војводе Вука, после рата тврдио је новинару Кости Димитријевићу да је Добровољачки одред Војводе Вука био најбоља и најхрабрија јединица у борбама за освајање Кајмакчалана. Његово сведочење налази се у књизи „Јунаци српске трилогије говоре“ поменутог новинара: „Прва јединица која је избачена на Солунски фронт, био је наш Добровољачки одред потпуковника Војина Поповића, званог Војвода Вук. Језгро овог одреда чинили су стари четници, грани-

Војвода Вук

Милунка Савић

чари и добровољци из Србије. А било је ту и наших Срба исељеника који су, као добровољци, дошли из Америке. У ствари, може се рећи да је ово била читава мала југословенска војска у чијем саставу су се налазили: Војвођани, Босанци, Херцеговци, Личани и Далматинци, а затим смо се попуњавали и бившим аустроугарским војницима, који су се Русима предали у Галицији, а потом било је и нешто Чеха, Словака и Словенаца, као и веома мали број Хрвата...”

У време када је наредбом Врховне команде, по отпочињању бугарске офанзиве августа 1916, Добровољачки одред добио задатак да запоседне положаје код села Налбанкеја према крајњој коси Чегањ планине, а потом, када су српска Прва и Трећа армија отпочеле противофанзиву, а одред упућен према селу Екшису да би учествовао у даљим окршајима, догодио се јединствен случај са заробљавањем бугарског војника, који је Крејаковић описао на следећи начин: „Добио сам наређење од команданта батаљона да упутим једну патролу на непријатељски положај да бисмо извршили потребна извиђања. Договор је био, да ако тамо има Бугара, да патрола пусти три црвена, а ако их нема, исто толико зелених ракета. Вођа патроле је изашао на гребен косе и одатле пустио три зелене ракете, што је био знак да и ја могу са целом четом да се испнем на непријатељски положај. Пред нашим очима указала се дуга коса чије су падине биле обложене буковом шумом, док јој

је гребен, приметили смо, био огољен, покривен високом папрати. Како никога од српских трупа лево и десно није било, одмах сам са једним водом испоставио непосредно осигурање, а остао сам са остала три наредивши својим војницима да спавају загрливши пушке. Преморена чета је одмах утонула у сан док смо стражар и ја, као командир, једини остали будни из опреза да нас непријатељ не изненади.

Касније смо сазнали да је ове ноћи Прва непријатељска армија одступила на целом фронту у правцу својих положаја, док су их наше трупе и даље гониле. У саму зору, да не бих будио своје војнике, кренем сам планином да видим има ли наших трупа тамо десно као што смо очекивали. Међутим, одједном на педесетак метара приметим једног бугарског војника наоружаног пушком како са ашовом на рамену иде од њихових ровова који су били изнад села Екшиса. Разуме се да то за мене није био ни мало пријатан сусрет, јер сам био 'наоружан' само обичним штапом. Муњевито, да бих Бугарина предахитрио, да не употреби пушку, командовао сам 'Стој!' Истовремено брзо ставивши свој штап под мишку и држећи га попут пушке 'на готовс', повикао сам из свег гласа: 'Фрлај пушку!'

Изненађени Бугарин, одбаци од себе пушку и ашов, а онда на моју команду 'Напред', док сам га гледао право стрељајући у очи, кренуо је као опчињен к мени. Кад ми је Бугарин пришао, на десетак метара, да не би приметио да нисам уопште наоружан, а 'играјући' једино на брзину и сналажљивост, командовах: 'Стој! На лево круг!' Када се Бугарин одмах послушно

окренуо, ја сам му наредио: 'Фрлај фишеклије!' Бугарин без речи брзо откопча опасач на коме су биле фишеклије са ручном бомбом и ножем, па све ово спусти крај себе, у траву. Тек онда сам му командовао да се окрене и пође напред сасвим близу к мени, а када ми је, запањен, пришао, спустио сам свој штап и пружајући му руку, поставих му питање: 'Је ли братко, откуд ти овде?' Сав сплетен и збуњен Бугарин ми је одговорио да је послат да повуче објавницу, а да је сада управо пошао да тражи своју чету. 'Погрешно си братко', рекао сам му, стављајући моју руку на његово десно раме, 'уместо да нађеш своју објавницу, нашао си мене са целом четом'. Чим сам се са својим заробљеником појавио у чети, стражар је разбудило све војнике повикавши: 'Устајте, ево поручника води Бугарина!' У чети је настало усхићење када сам испричао како сам заробио са штапом добро наоружаног непријатеља; дуго њиховом чуђењу није било краја.

Много касније, после рата, од свог команданта батаљона, песника Мирослава Јелића, сазнао сам да је случајно срео у Софији оног мог Бугарина заробљеног мојим штапом. Мој 'заробљеник', иначе у цивилству адвокат, испричао је 'у поверењу' за кафанским столом песнику Јелићу како сам га 'на препад' заробио штапом, молећи га да ову његову тајну због 'срамоте' не каже никоме у Софији. Колико ми је познато, Јелић је одржао дату реч, али је нешто касније у „Политици“, мислим 1924. године, објавио ову Бугаринову исповест као причу". ■